वैयाकरणभूषणसारः

श्रीकौण्ड-भट्ट-विरचितः ।

कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षेण

श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

CALCUTTA.

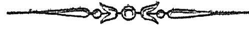
PRINTED AT THE NARAYAN PRESS.

1894.

প্রকাশক—জীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট কলিকাতা।

প্রিণ্টর—রসিকলাল পাল
৭৫ নং কটন ষ্ট্রীট কলিকাতা।

वैयाकरणभूषणसारः।

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्।
स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद्विवर्त्तते॥
अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम्।
शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम्॥
पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधम्
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुंभाववाग्देवताम्।
दुण्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय कृतं श्रीपतञ्जलि-स्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते।

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः।
तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते॥१॥

उद्धृत इत्यत्र अस्माभिरिति शेषः। भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृत इत्युक्तिस्तु शब्दकौस्तुभोक्तानामर्थानामाधुनिकोत्प्रेक्षितत्वनिरासाय। अन्यथा तन्मूलकस्यास्य ग्रन्थस्याप्याधुनिकोत्प्रेक्षितसारत्वापत्तौ पाणिनीयानामनुपादेयतापत्तेः। तत्र निर्णीत इत्युक्तिरितोऽप्यधिकं जिज्ञासुभिः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति ध्वनयितुम्॥१॥

प्रतिज्ञातमाह ।

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥२॥

धातुरित्यत्र स्मृत इति वचनविपरिणामेनान्वयः । फलं विक्लित्त्यादि, व्यापारस्तु भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते इति ॥

न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः, पचति, पाकः, करोति, कृतिरित्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकाङ्क्षानाकाङ्क्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात् । तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपं साध्यत्वम् तद्रूपवत्त्वमसत्वभूतत्वम् एतदेवादाय ।

असत्वभूतोभावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीयमिति द्रष्टव्यम् । अयञ्च व्यापारः फूत्कारत्वाधःसन्तापनत्वयत्नत्वादि-तत्तद्रूपेण वाच्यः । पचतीत्यादौ तत्तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । न च नानार्थतापत्तिः, तदादिन्यायेन बुद्धिविशेषादेः शक्यतावच्छेदकानामनुगमकस्य सत्त्वात् । आख्याते क्रियैकत्वव्यवस्थापि अवच्छेदकबुद्धिविशेषैक्यमादायैव । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति ॥

धात्वर्थं निरूप्य तिङर्थमाह(आश्रये त्विति) । फलाश्रये

व्यापाराश्रये चेत्यर्थः । फलाश्रयः कर्म्म, व्यापाराश्रयः कर्त्ता । तत्र फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वात् न तिङस्तदंशे शक्तिरन्यलभ्यत्वात् । शक्यतावच्छेदकं चाश्रयत्वं तत्तच्छक्तिविशेषरूपमिति सुबर्थनिर्णये वक्ष्यते । ननु अनयोराख्यातार्थत्वे किं मानम् प्रतीतेर्लक्षणया, आक्षेपात् प्रथमान्तपदाद्वा सम्भवादिति चेत् अत्रोच्यते ।

"लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति" ।

सूत्रमेव मानम् । अत्र हि चकारात् "कर्त्तरि कृदिति" सूत्रोक्तं कर्त्तरीत्यनुकृष्यते बोधकतारूपां तिबादिशक्तिं तत् स्थानित्वेन कल्पिते लकारे प्रकल्प्य लकाराः कर्मणि कर्त्तरि चानेन विधीयन्ते नकारविसर्गादिनिष्ठां कर्मकरणादिबोधकशक्तिमादाय शसादिविधानवत् । न च सूत्रे कर्त्तृकर्मपदे कर्तृत्वकर्मत्वपरे तथा च कर्तृत्वं कृतिः, कर्मत्वञ्च फलमेवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम्, फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वेन लकारस्य पुनस्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगात् । अथ दर्शनान्तरीयरीत्या व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावात्तत्र लकारविधिः स्यादिति चेत्तर्हि कृतामपि कर्तृकर्मादिवाचित्वं न सिध्येत् । "कर्त्तरि कृदिति" च, "लः कर्मणि" इत्यनेन तुल्ययोगक्षेमम् । अपि च मीमांसकानां कृतामिवाख्यातानामपि कर्तृवाचित्वमस्तु भावनाया एव आक्षेपेण कृदादिवत्प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं मास्तु । तथा सति प्राधान्यं तस्या न स्यादिति चेन्न घटमानयेत्यादावाक्षिप्तव्यक्तेरपि प्राधान्यवदुपपत्तेः । पचतीत्यादौ पाकं करोतीति भावनाया विवरणदर्शनाद्वाच्यत्वमिति चेत् पाकानुकूलव्यापारवतः कर्त्तु-

रपि विवरणविषयत्वाविशेषात्। न च कर्त्तुर्विवरणं तात्पर्यार्थविवरणं पाकं करोतीति अशब्दार्थकर्मत्वविवरणवत् इतरेतरद्वन्द्वे समुच्चयांशविवरणवद्वा न तदर्थनिर्णायकमिति वाच्यम् भावनायामपि तुल्यत्वात्। किञ्च पचति देवदत्त इत्यत्र अभेदान्वयदर्शनात् तदनुरोधेन कर्त्तुर्वाच्यत्वमावश्यकम् पक्ता देवदत्त इतिवत्। न च अभेदबोधे समानविभक्तिकत्वं नियामकम् तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम् सोमेन यजेत स्तोकं, पचति, राजपुरुष इत्यादावपि अभेदबोधानापत्तेः। न च लक्षणया कर्त्तुरुक्तत्वात् सामानाधिकरण्यं पिङ्गाक्ष्यादियौगिकानामपि द्रव्यवाचित्वानापत्तेः। एवं वैश्वदेवीत्यादितद्धितानामपि। "अनेकमन्यपदार्थे" "सास्य देवता" इत्यनुशासनेन पिङ्गे अक्षिणी यस्याः, विश्वे देवा देवता अस्या इति विग्रहदर्शनात् प्रधानषष्ठ्यर्थे एव अनुशासनलाभात्। तथा च "अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति" वाक्ये द्रव्यानुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्य एवान्वयप्रतिपादकारुणाधिकरणोच्छेदापत्तिः। द्रव्यवाचकत्वसाधकमूलयुक्तः सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्योपपत्तेरित्ति प्रपञ्चितं विस्तरेण बृहद्वैयाकरणभूषणे। (तिङः) इति बोधकतारूपा शक्तिस्तिङ्ष्वेवेत्यभिप्रेत्येदम्। पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति (फले) इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति (तिङर्थाः) कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथा च आख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारण-

भावः फलितः । नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थे एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्र इव मुखं दृश्यते, देवदत्तो भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्त्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे । कालस्तु व्यापारे विशेषणम् । तथा हि "वर्तमाने लट्" इत्यत्र अधिकाराद्धातोरिति लब्धम् तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः । न च संख्यावत्कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्कः, अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्च इत्यवधेयम् । न चामवातजड़ीकृतकलेवरस्य उत्थानानुकूलयत्नसत्त्वात् उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः, परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति शक्त्यभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्ताङ्गुवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यम् अध्यवसीयते । अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः समभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः । तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्त-

मृगस्य धावनक्रियाविशेष्यस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् प्रथमासामानाधिकरण्यात् शत्रृप्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयाया दुर्वारत्वेन पश्य मृग इत्यादिवाक्यस्यैव असम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहार्य्यम् वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतया अन्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावो द्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृज्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः। पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्थञ्च पचतीत्यत्र एकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्र एकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे तु आख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्य अभेदान्वयः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नाश्रयको नाशानुकूलो व्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्तत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्॥ २॥

ननु आख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तत्वे पचतीत्यत्र उभयबोधा-

पत्तिः कर्तृमात्रबोधवत् कर्ममात्रस्यापि बोधापत्तिरित्यत-स्तात्पर्य्यग्राहकमाह ।

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः ।
व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तद् द्योतयन्त्याश्रयान्वयम् ॥३॥

तङादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयन्ति फलान्वय्याश्रयस्य कर्मत्वात्तद्द्योतकाः कर्मद्योतकाः व्यापारान्वय्याश्रयस्य कर्तृत्वात्तद्द्योतकाः कर्तृद्योतका इति समुदायार्थः । (द्योतयन्ति) तात्पर्य्यं ग्राहयन्ति ॥ ३ ॥

नन्वेवं "क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स" इत्यादौ पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ च व्यभिचारः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि लकारे सति "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय" इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्त्वेऽपि कर्त्तुरेव बोधाद्व्यापारे एवाश्रयान्वयाच्च । अबोधीत्यत्रापि बुध्यतेः कर्त्तरि लुङ् तस्य "दीपजने"ति चिण् "चिणोलुगिति" तस्य लुक् इति साधनादित्याशङ्कायामाह ।

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्य्ययात् ।
तस्माद्यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वे यथागमम् ॥४॥

(कर्मकर्तृविषयादौ) पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ अत्र ह्येकोदनाभिन्नाश्रयकः पाकानुकूलो व्यापार इति बोधः । क्रमादित्यादिपदग्राह्यम् अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक एकनारदविषयकज्ञानानुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः । (यथोचितमिति) सकर्मकधातु-

समभिव्याहृतभावसाधारणविधिविधेय चिण्यगादिकर्मद्योतकमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं तिङाद्यन्ते भावनाया अवाच्यत्वं वदतः प्राभाकरादीन् प्रति सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य (फलव्यापारयोरिति) प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचित्वं व्यवस्थापयति ।

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया ।
कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ५ ॥

पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेत्यादिविवरणाद्विव्रियमाणस्यापि तद्वाचकतेति भावः । व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् अतएव पचतीत्यत्र अधःसन्तापनत्वफूत्कारत्वचुल्लुप्रपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः । न चैवमेषां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रथो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद् गुरुणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये बीजाभावात् । न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थकरोतिना विवरणाद्यत्न एवाख्यातार्थ इति वाच्यम् । रथो गमनं करोति बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः । किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् न चात्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वेन घटस्याक-

र्त्वात् । कृत्याश्रयत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् । अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेत् न एकस्यैवार्थभेदेन अकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसन्धाय आह (कृञ) इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यतौ प्रयत्न इतिवत् फलस्थानीय यत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उक्तरीत्या दुर्वारेति । तथा च (नहि यत्नः) इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः । (कृञः) इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामपि अकर्मकता सकर्मकता वा स्यादिति भावः । अथवा (व्यापारो भावना) इत्यर्द्धेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तत्साधयन् नैयायिकाभ्युपगतं जानाति कृञादेः केवलज्ञानयत्नादि क्रियामात्रवाचित्वं दूषयति (कृञः) इति । अयं भावः फलांशस्य अवाच्यत्वे व्यापार एव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । न च कृञादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति नैयायिकोक्तं युक्तम् । व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्य्यं कर्त्तुं शक्यम् । एवञ्च (नहि यत्न) इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अतएवाह ।

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यात् यगाद्यपि ।
कर्मकर्त्तर्य्यन्यथा तु न भवेत् तद्दृशेरिव ॥ ६ ॥

(उत्पादनम्) उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादि कृञर्थं इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्त्यन्तरमाह (अतःइत्यादि)। यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते (अतः कर्मवत्स्यादिति) पदेन कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः यत एव अस्योत्पादनार्थकता अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावात्तन्न स्यात् दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृत्तित्वात् तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानापत्तेरिति ॥ ६ ॥

नन्वेवं कृञादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वमावश्यकम् अन्यथा सकर्मकतानापत्तेः तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेति किन्न स्यात् । एवं ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्याद्यपीत्याशङ्कां मनसिकृत्याह ।

निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तो हि व्यवस्थितः ॥७॥

ईप्सितं कर्म त्रिविधं निर्वर्त्त्यं विकार्य्यं प्राप्यञ्च । तत्र आद्ययोः कर्मवद्भावो, नान्त्ये, प्राप्यत्वञ्च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति तदर्थनिष्कर्षे वक्ष्यते । न ह्ययं घटः केनचिद्दृष्टो ग्रामोऽयं केनचिद्गत इति अक्ष्ण कर्मदर्श-

नेन अवगन्तुम् । घटं करोतीति निर्वर्त्त्यं, सोमं सुनोतीति विकार्य्यं च, तज्ज्ञातुं शक्यमिति न तत्प्राप्यम् । तथा च घटादेर्दृश्यादौ प्राप्यकर्मत्वान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । धातूनां फलावाचकत्वेत्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वा-विशेषात् फलस्योपलक्षणत्वेऽपि एकक्रियाया एव पूर्वदेशविभा-गोत्तरदेशसंयोगजनकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति । तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम् अकर्मकाणान्तु तन्निर्विवादमेव भू सत्तायामित्याद्यनुशासनाच्च । अतएव "इग्रर्थः पचिरिति" भाष्यं सङ्गच्छत इति दिक् ॥७॥

एवं सिध्यतु फलव्यापारयोर्वाच्यत्वम् किन्तु आख्यातवाच्यैव सा भावना न धातोः, प्राधान्येन प्रतीयमानव्यापारस्य धात्व-र्थतायाः "प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति" न्याय-विरुद्धत्वात् "तदागमे हि दृश्यत इति" न्यायविरुद्धत्वाच्च । एवञ्च स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्म-कत्वम्, आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यमित्यादि वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह ।

तस्मात्करोतिर्धातोः स्याद्व्याख्यानं न त्वसौ तिङा ।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥८

(तस्मात्) अभिप्रायस्य्हेतोः स चेत्यम् । फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः संयोगाश्रय-त्वात् । फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वे पाको भवतीत्यना-पत्तिः, व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिश्च । यत्तु भावप्रत्ययस्य घञादेरनुकूलव्यापारवाचकत्वान्न अनुपपत्ति-रिति तन्न कर्त्राख्यातवत् "कर्त्तरि कृदि"त्यत एव तद्विधान-लाभे भावे विधायकानुशासनवैयर्थ्यापत्तेस्तद्विरोधापत्तेश्च ।

अथ व्यापारोऽपि धात्वर्थ इत्यभ्युपेयमिति चेत्तर्हि धातुत एव सकलव्यापारलाभसम्भवेनाख्यातस्य पृथक्शक्तिकल्पने गौरवमिति। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्मा (करोतिर्धातो:) एव (व्याख्यानं) विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वसाधकमिति भाव: मीमांसकोक्तं बाधकमुद्धरन् तन्मतं दूषयति न तु इत्यादिना। नासौ तिङां व्याख्यानम् पक्ववानित्यादावनन्वयापत्ते:। अयं भाव:। "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयो: प्रत्ययार्थप्राधान्यम्" इत्यस्य हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थिति: हेतुरिति कार्य्यकारणभाव: फलित:। तथा च पक्ववानित्यत्र पाक: कर्मकारकं, क्तवतुप्रत्ययार्थ: कर्तृकारकम्। तयोश्चारुणाधिकरणरीत्या वक्ष्यमाणस्मद्रीत्या चान्वयासम्भव इति प्रकृतिप्रत्ययार्थयो: अन्वयनियमस्यैवाभावे क्व ? प्राधान्यबोधक उक्तकार्य्यकारणभाव:। न च

सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयो:।
तदेकांशनिवेशि तु व्यापारोऽस्या न विद्यते इति॥

भट्टपादोक्तरीत्या सम्बन्धसामान्येन कारकाणामन्वय: शक्य:, योग्यताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य तत्त्वात्। क्रियान्वयित्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते। तदेतदाविष्कर्त्तुं विवरणेन धात्वर्थक्तवत्वर्थयो: कर्मत्वकर्तृत्वे दर्शयति कृतवान् पाकमिति। वस्तुत: प्रत्ययार्थ: प्रधानमित्यस्य य: प्रधानं स प्रत्ययार्थ एवेति वा, य: प्रत्ययार्थ: स प्रधानमेवेति वा नार्थ: अजा अश्वा छागीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थे स्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्ते: छाग्यादेरनापत्तेश्च। किन्तु उत्सर्गोऽयम् विशिष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात्। अतएव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोध:। लक्षणायाम्

आलङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो न नैयायिकादीनाम्। घटः कर्मत्वमित्यादौ विपर्य्ययेणापि व्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो न तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् अन्येषां तत् निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते। अतएव "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्य अन्यप्रमाणत्वात्" इत्याह भगवान् पाणिनिः। प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं नेत्यनुवर्त्य न कार्य्यम् अर्थस्य अर्थावबोधस्य अन्यप्रमाणत्वात् व्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः। एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे "भाव प्रधानमाख्यात"मिति वचनमेव गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम्। "तदागमे हीति"न्यायोविवरणख्यातिव्याप्तमित्याह (किं कृतं पक्कमिति)। कृत्वा विवरणं प्रतीतिश्च पक्कमित्यत्रापीति, तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः। नन्वस्तु तिङ इव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह अपीति। तथा च उभयसाधारण्येन तत्प्रतीतेः उभयसाधारणो धातुरेव वाचक इति भावः। भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यापत्तिश्चेति द्रष्टव्यम् ॥८॥

व्यापारस्य धात्वर्थत्वे साधकान्तरमाह।

किं कार्य्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।
किञ्च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ॥ ९ ॥

कार्य्यमित्यत्र "ऋहलोर्ण्यदिति" कर्मणि ण्यत् पचनीयमित्यादौ चानीयर् आदिना ज्योतिष्टोमयाजी इत्यादौ करणे उपपदे कर्त्तरि णिनिः। एते च क्रियायोगमन्तरेणासन्तस्तद्वाच्यतां बोधयन्ति विना क्रियां कारकत्वासम्भवेन तद्वाचकप्रत्ययस्यापि असम्भवात्। न च गम्यमानक्रियामादाय कारकयोग इति भाट्टरीतिर्युक्ता आख्यातेऽपि तथापत्तौ तत्रापि भावनाया वाच्यत्वासिद्ध्यापत्तेः। अथ लिङ्गसंख्या-

न्वयानुरोधात् कर्त्तुर्वाच्यत्वम् आवश्यकमिति तेन आक्षेपाद्भावनान्वयः स्यादिति मतम् तर्हि संख्यान्वयोपपत्तये आख्यातेऽपि कर्त्ता वाच्यः स्यात्। पक्ववानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भावनाया अपि वाच्यत्वस्य आवश्यकत्वाच्च इति भावः। अपिना हेत्वन्तरसमुच्चयः तथा हि नखैर्भिन्नो नखभिन्नः हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ "कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति" समासो न स्यात् पुरुषो राज्ञो भार्य्या देवदत्तस्य इतिवदसामर्थ्यात्। न च अध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यं वाच्यं दध्योदनः गुड़धाना इत्यादिवत्, अन्यथा तत्रापि" अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यम्। तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथास्वीकारेऽपि हरिक्रृतमित्यादौ साक्षाद्धात्वर्थान्वयेन उपपद्यमानस्य कर्त्तृकरण इत्यस्य आक्षेपेण परम्परासम्बन्धे प्रवृत्त्ययोगात्। न च एकस्यां क्रियायाम् अन्वयित्वमेव सामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, असूर्य्यम्पश्येत्यादेः असमर्थसमासत्वानापत्तेः। इष्टापत्तौ कृतः सर्वोमृत्तिकयेत्यत्र कृतसर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः। न चात्र समासविधायकाभावः, (सह सुपा) इत्यस्य सत्त्वात् अन्यथा असमर्थसमासोऽपि विधायकाभावान्न स्यादिति। किञ्च भावनायास्तिङर्थत्वे भावयति घटमितिवत् भवति घटमित्यपि स्यात् धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वसत्त्वात् न च आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्त्तृत्वात् तत्संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयेति वाच्यम् आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वस्य कर्तृत्वे पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्य अकर्तृतापत्तौ तृतीयानापत्तेः ग्रामं गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यत्र विष्णुमित्रस्य अकर्तृतापत्तेः ग्रामस्य गमिकर्मतानापत्तेश्च। तथा च ग्रामाय गमयति देवदत्तो विष्णुमित्रमित्यपि न स्यात्। "गत्यर्थकर्मणि द्वितीया-

चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनीति” गत्यर्थकर्मख्येव चतुर्थीविधा-नात्। एतेन णिजन्ते आख्यातार्थं उभयम् तदाश्रयत्वाद् देव-दत्तयज्ञदत्तयोः कर्त्तृतेत्यपास्तम्। किञ्च तस्मिन् प्रयोगे आख्यातत्वस्य आवश्यकत्वेन आख्यातशून्ये देवदत्तः पक्तेत्यादौ देवदत्तस्य अकर्त्तृतापत्तेरिति दिक्। सूत्रानुपपत्तिमपि मानत्वेन प्रदर्शयन् उक्तार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वं निरस्यति (किञ्चेति) धातुसंज्ञाविधायकम् (भूवादयो धातव) इति सूत्रम्। तत्र भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्था-प्रकारवाचिनोरेकशेषः। ततो भूवौ आदौ येषां ते भूवादयः। तथा च भूप्रभृतयो वा सदृशा धातव इत्यर्थः। तच्च क्रिया-वाचकत्वेन, तथा च क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वं पर्य्यवसन्नम्। अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्ज-नादिरूपक्रियावाचके हि रुग् नानेत्यादावतिव्याप्तिरिति भ्वादिगणपठितत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तावन्मात्रोक्तौ चाह।

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः।
न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम्॥१०॥

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामाव्ययानामपि धातुत्वं स्यात्। तथा च याः पश्यतीत्यादौ, “आतोधातोः” इति आकार-लोपापत्तिः। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-णान्न सर्वनाम्नां ग्रहणं तस्य लाक्षणिकत्वात् इत्यत आह वेत्यादि। अव्यये वा इत्यादावतिप्रसङ्गः। तादृशस्यैव गणे-ऽपि पाठेन निर्णयासम्भवात्। तथा च विकल्पार्थको वातीति प्रयोगः स्यादिति भावः। न च गतिगन्धनार्थनिर्देशो निया-

मकः, तस्यार्थानादेशनादिति भाष्यपर्य्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात् ॥ १० ॥

ननु अस्तु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वं क्रिया च धात्वर्थ एव न व्यापार इत्याशङ्कां समाधत्ते ।

धात्वर्थत्वं क्रियात्वञ्चेद्धातुत्वञ्च क्रियार्थता ।
अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥११॥

यदि क्रियात्वं धात्वर्थत्वमेव तर्हि धातुत्वग्रहे तदर्थत्वरूपक्रियात्वग्रहः क्रियात्वग्रहे च तदवच्छिन्नवाचकत्वघटितधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहपदं पूरयित्वा व्याख्येयम् । यथाश्रुतं च अन्यान्याश्रयस्योत्पत्तौ ग्रहे वाऽप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनासङ्गत्यापत्तेः । न च अन्यतमत्वं धातुत्वं भूवादय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह (अस्त्विति) व्यापारसन्तानः क्रिया तद्वाचकत्वे सति गणपठित्वमित्यर्थः । ननु सत्तादीन् फलांशानन्यतमत्वेन आदाय तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वलक्षणमुच्यताम् । धात्वर्थत्वात् तेषां क्रियाशब्देन व्यवहारो भाष्यादौ कृतोऽपि उत्पत्स्यत इति चेन्न अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि विकल्पयतीति प्रयोगानुसारात् प्रवेशावश्यकत्वेन तदर्थके वेत्यव्यये उक्तरीत्या गणपठितत्वसत्त्वेनातिव्याप्तेरिति ॥ ११ ॥

ननु अस्यैव धातुत्वे अस्तीत्यादौ क्रियाप्रतीत्यभावादस्त्यादीनां तद्वाचकानामधातुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ।

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना ।
अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते ॥ १२ ॥

(अस्त्यादौ) अस् भुवीत्यादौ (धर्म्यंशे) धर्मिभागे (भाव्ये) भाव्यत्वेन विवक्षिते । (अस्त्वेव) प्रतीयत एव । अयमर्थः स ततो गतो न वेति प्रश्ने महता यत्नेन अस्तीति प्रयोगे सत्तारूपफलानुकूला भावना प्रतीयत एव उत्पत्त्यादि-बोधने तु सुतरां "रोहितोलोहितादासीद्‌धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवदित्यादि" दर्शनात् ।

किञ्च अत्र भावनाविरहे लडादिव्यवस्था न स्यात् तस्या एव वर्त्तमानत्वादिविवक्षायां लड्विधानात् ।

"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति"

वाक्यपदीयादिति । ननु एवमस्तीत्यत्र स्पष्टं कुतो न बुध्यत इत्यत आह (अन्यत्रेति) (अशेषभावात्) भावनायाः फलसमानाधिकरणत्वात् । तथा च भावनायाः फलसामानाधिकरण्यं तत् स्पष्टत्वे दोष इति भावः । नन्वेवं किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येव अस्तीत्युत्तरमपि स्यादिति चेत् इष्टापत्तेः आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसम्मतत्वात् । इतरत्र तु मुख्यतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेष-गोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति ॥ १२ ॥

ननु भावनायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य कर्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मकतापत्तिरित्यत आह ।

फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥ १३ ॥

(एकनिष्ठतायाम्) एकमात्रनिष्ठतायाम् भिन्नाधिकरण-

वृत्तितायामिति यावत् तेन गम्यादौ फलस्य कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः। (अकर्मकः) यथा भ्वादिः (तयोः) (फलव्यापारयोः) आश्रयभेदे (सकर्मकः) इत्यर्थः। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक इति॥

(बिभ्रदिति) स्वधारणानुकूलो व्यापारोऽत्रापि गम्यत इति भावः। (तेन कर्मणा) सकर्मकत्वन्तु (न अन्तर्भावात्) फलांशेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यर्थः (आत्मानमिति) जानाति इच्छतीत्यादौ च द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरात्मा च। तत्र अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति "कर्मवत् कर्मणे"ति सूत्रीयभाष्योक्तरीत्या भिन्नाधिकरणनिष्ठतामादाय सकर्मकत्वमवधेयम्॥ १३॥

ननु असत्वभूतक्रियाया धात्वर्थत्वे पाक इत्यत्रापि तत्प्रत्ययापत्तिः। न चेष्टापत्तिः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह।

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥१४॥

(आख्यातशब्दे) पश्य मृगो धावतीत्यादौ। (भागाभ्याम्) तिङन्ताभ्याम् प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विवरणकारोक्तम् अपव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वात् (साध्यसाधनरूपता) यथाक्रमं ग्राह्या। साध्यत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकरूपवत्त्वम्। साधनत्वं कारकत्वेन अन्वयित्वम्। (स घञादिष्वपीति) प्रकृत्या, साध्यावस्था। प्रत्ययेन साधनावस्था। इयान्विशेषः। घञाद्युपस्थाप्या लिङ्गसंख्यान्वयिनी कारकत्वान्वयिनी च आख्यातान्तोपात्ता तु नैवम्। तथापि

कारकत्वेन अन्वयित्वमात्रेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतेत्यवधेयम् । न च घञन्ते धातुना तथाभिधाने मानाभावः, ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ठ्या मानत्वात् । न च अध्याहृततिङन्त-क्रियान्वयात् षष्ठी "कर्तृकर्मणोः कृतीति" कृदन्तेन योग एव तद्विधानात् "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति" लादेशयोगे षष्ठीनिषेधाच्च । एवं रीत्या काष्ठैः पाक इत्यादावपि दृष्टमेव, एवं फलांशोऽपि धातुना असत्त्वावस्थापन्न एवोच्यते । अतएव स्तोकं पचतीतिवत् स्तोकं पाक इत्युपपद्यते इति ॥१४

एतदेव स्पष्टयति ।

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥१५॥

न च घञादिभिः सिद्धत्वेनाभिधाने मानाभावः, पाक इत्युक्ते भवति नष्टो वेत्याकाङ्क्षोत्थापनस्यैव मानत्वात् धातूपस्थाप्यायां तदसम्भवस्य उक्तत्वात् स्तोकः पाकः इत्यनापत्तेश्च । तस्माद्धात्वर्थान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया घञार्थान्वये प्रथमा पुंलिङ्गता चेति तत्सिद्धये घञादेः शक्तिरुपेया । एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनव्योक्तमपास्तम् । न च घञन्तशक्त्युपस्थाप्यान्वये स्तोकः पाक इति भवतीति वाच्यम् । घञन्तानुपूर्व्याः शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादनुशासनाच्च घञादेरेव तथाशक्तिकल्पनादिति दिक् । एवञ्च घञ्शक्त्यभिप्रायेण कृदभिहित इति भाष्यमतो न तद्विरोध इति भावः ॥ १५ ॥

ननु कारकाणां भावनान्वयनियम एव पाक इत्यत्रापि कर्मषष्ठ्यनुसारेण भावनाया वाच्यत्वं सिध्येत् स एव कुत इत्याशङ्कां समाधत्ते ।

सम्बोधनान्तं क्त्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः ।
धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्त नञ् ॥१६॥

सम्बोधनान्तस्य क्रियायामन्वयः। त्वं ब्रूहि देवदत्ते-त्यादौ निघातानुरोधात् "समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदा-देशा" इत्यनेन समानवाक्य एव तन्नियमात्। उक्तं हि वाक्यपदीये।

सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासतीति।

पचति भवति देवदत्तेत्यादौ तु सूत्रभाष्यादिरीत्यैकवाक्य-तासत्वात् स्यादेव निघातः। "तिङ्ङतिङ इति सूत्रेऽपि" तिङन्तानामपि एकवाक्यतास्वीकारात्। एक तिङ्वाक्यमिति वदतां वार्त्तिककाराणां मते परं न। वस्तुतः एकतिङ्विशे-ष्यकं वाक्यमिति तदभिप्रायस्य हेलाराजीयादौ वैयाकरणभूष-णेऽस्माभिश्च प्रतिपादितत्वात् तन्मतेऽपि भवत्येव इत्यवधेयम्। (क्त्वोऽर्थाः) "क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" इति क्रिया-योगे तत्साधुत्वोक्तेः क्रियाया अभ्यावृत्तिः पुनः पुनः जन्म। तस्मिन् द्योत्ये इति तदर्थात्। (कारकम्) कारके इत्यधिकृत्य तेषां व्युत्पादनात्। कारकशब्दो हि क्रियापरः करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा च अग्रिमेषु अपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रिया-न्वयिनामेव संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् (प्रथमो वतिः) "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति विहितः तत्र यत्तुल्यं सा क्रिया चेदिति उक्तत्वात्। (धातुसम्बन्धाधिकारे) "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इत्यधिकृत्य तेषां विधानात्। (असमस्त नञ्) समासायोग्यः प्रसज्यप्रतिषेधीयो नञित्यर्थः। उत्तरपदार्थान्वयेऽपि समास-

विकल्पेन पक्षे असमस्तत्वात् यथाश्रुतग्रहणायोगात्। न च असमस्तनञः क्रियान्वये मानाभावः न त्वं पचसि न युवां पचथः चैत्रो न पचति घटो न जायते इत्यादौ क्रियाया एव निषेधप्रतीतेः। अतएव विद्यमानेऽपि घटे तथा प्रयोगः। तथा च घटो नास्तीत्यत्राप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते। न हि घटोन जायते। नास्तीति अनयोर्धात्वर्थभेदमन्तरेण अस्ति विशेषः। तथा च भूतले न घट इत्यत्राप्यस्तीति अध्याहार्य्यम्। प्रकारतासम्बन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितेः हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्। शेषं नञर्थनिर्णये वक्ष्यते॥१६

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्।
साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्य्यताम्॥१७॥

"यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यत्र भावनार्थकभावशब्देन तद्योगे साधुत्वाख्यानलाभात् "षष्ठी चानादर" इति तदग्रिमसूत्रेऽपि चकाराङ्गावेनेत्यप्यन्वेतीत्यर्थः (साधुत्वमिति) तत्स्वरूपन्तु वक्ष्यते (क्रिययैवेति) अयं भावः। भूवादिसूत्रादिषु प्रायः क्रियाशब्देन भावनाव्यपदेशात् तत्र तस्य साङ्केतिकी शक्तिः फलांशे क्वाचित्कः क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः। तथा च संज्ञाशब्दस्य अनपेक्षप्रवृत्तत्वेन बलवत्त्वात् भावनान्वय एव साधुता लभ्यते। अतएव संज्ञाशब्दप्राबल्यात् रथन्तरम् उत्तराग्रन्थपठित ऋक्ष्वेव गेयम् न तु वेदे तत् उत्तर पठ्यमानर्क्ष्विति नवमे निर्णीतम्। किञ्च फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित् तथाभूतानीति। "गुणानाञ्च परार्थत्वात् असम्बन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायेन सर्वे सेवका राजानमिव भावनायामेव परस्परनिरपेक्षाण्यन्वियन्ति। न हि भिक्षुकोऽपि भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति

सत्यन्यस्मिन् अभिक्षुक इति न्यायेन अपि फलं त्यक्त्वा भावनायामेवान्वियन्तीति मीमांसका अपि मन्यन्ते। एवञ्च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिः हेतुरिति कार्य्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वात् यत्रापि पक्ता पाक इत्यादौ भावना गुणभूता तत्रापि क्लृप्तकार्य्यकारणभावानुरोधात् तस्यामेव अन्वय इत्यवसीयते इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम्। केचित् तु भूतले घटः देवदत्तो घटमित्यादावन्वयबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योः अदर्शनात् न तद्व्यतिरेकेण साधुत्वलाभ इत्याहुः ॥ १७ ॥

स्वयमुपपत्तिमाह।

यदि पक्षे पिबत्यर्थः कारकञ्च नञादिषु।

अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्यां स्पृहिकल्पना ॥ १८

पर्वतोवह्निमान् धूमात् महानसवत् भूतले न घटः। भूतले घट इत्यादिपदात् एवम् आदिषु अनुशासनविरोधेऽपि यदि साधुत्वम् अन्वयश्च अभ्युपेयते तर्हि चतुर्थ्यां स्पृहिकल्पनापि त्यज्यतामित्यर्थः। अनुशासनानुरोधतौल्ये अर्द्धजरतीयम् अयुक्तमिति भावः ॥ १८ ॥

एवं कर्त्रादौ विहितानामिन्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह।

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ १९ ॥

न विविच्य ग्रहोग्रहणं यस्याः सा अविग्रहा गुणीभूतेति यावत्। तथा च ग्रामं गत इत्यत्र यथा क्तप्रत्ययार्थे गुणीभूतापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिः सम्बध्यते तथा कृतपूर्वी कटमित्यत्रापि गुणभूता इत्यादिभिरित्यर्थः। न च वृत्तिमात्रे समुदायशक्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्रान्तर्गता भावना पदार्थैकदेश

इति कथं तत्रान्वय इति वाच्यम् नित्यसापेक्षेषु एकदेशेऽपि "देवदत्तस्य गुरुकुलं" "चैत्रस्य नप्ते"त्यादाविवान्वयाभ्युपगमात् । एवं भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥१९॥

अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधत्ते ।

क्त्वोऽर्थाः क्त्वातुमुन्वत्स्युरिति चेत्सन्ति हि क्वचित् ।
अतिप्रसङ्गो नोक्ताव्योऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥२०॥

भोक्तुं पाकः भुक्त्वा पाक इत्यादौ "तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" "समानकर्तृकयोः पूर्वकाल" इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरकाले विधीयमाना अपि तुमुन्नादयो गुणभूतां तामादाय यथा जायन्ते तथा क्त्वोऽर्थाः अपि स्युः । एकः पाक इत्यत्र "एकस्य सकृच्च" द्वौ पाकौ त्रयश्चत्वार इत्यत्र "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" । पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात् । तथा च सकृत्पाकः द्विः त्रिश्चतुः पाक इत्याद्यापत्तिरिति चेदिष्टापत्तिः द्विर्वचनमित्यादिदर्शनात् । अतिप्रसङ्गस्तु अनभिधानान्नेत्याह । अतीति । "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यत" इत्याद्यभियुक्तोक्तरीत्या समाधेयमिति भावः । केचित् तु "क्रियाभ्यावृत्तिगणन" इत्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थं तस्या एवाभ्यावृत्तिसम्भवेन सामर्थ्यात् तल्लाभात् । तथा च साध्यमात्रस्वभावक्रियालाभाय तदिति वाच्यम् न च पाक इत्यादौ तादृशीति नातिप्रसङ्गः । द्विर्वचनमिति च द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या "द्विर्वचनेऽचीति" ज्ञापकं वा आश्रित्योपपादनीयमित्याहुः ॥ २० ॥

ननु सिद्धान्ते बोधकतारूपा शक्तिराख्यातशक्तिग्रहवतां बाधादावश्यकी इति धातोरेव भावना वाच्या न आख्यातस्येति कथं निर्णय इत्याशङ्कां समाधत्ते ।

भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनम् ।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्य्यते ॥२१॥

भेद्यं विशेष्यं भेदकं विशेषणं तयोर्यः सम्बन्धस्तस्य यो भेदः तन्निबन्धनं साधुत्वम् । अयमर्थः । व्याकरणस्मृतिः शब्द साधुत्वपरा तत्रैवावच्छेदकतया कल्प्यधर्मस्य शक्तित्वं वदतां मीमांसकानां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति तत् रीत्या विचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते । अतिरिक्त-शक्तिवादेऽपि आख्यातानामसाधुता भावनायां स्यादेव तथा च चतुर्थ्यर्थे तृतीयाप्रयोगवद्वात्वर्थभावनायाम् आख्यातप्रयोगे यज्ञे कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगात् "नानृतं वदे"दिति निषेधो-ल्लङ्घनप्रयुक्तं प्रायश्चित्तं दर्शनान्तरीयव्युत्पत्तिमतां स्यादिति । ननु त्वन्मते नानृतमिति निषेधः क्रत्वर्थ एव न सिध्येत् आख्यातेन कर्त्तुः उक्तत्वात् श्रुत्या पुरुषार्थ एव स्यात् प्रकर-णाद्धि क्रत्वर्थता तच्च श्रुतिविरोधे बाध्यत इति चेन्न तिङर्थस्तु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् न हि गुणभूतः कर्त्ता निषेधं स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतुमर्हम् । भावना तु प्रधानं तं ग्रहीतुं सम-र्थेति प्रकरणात् क्रत्वर्थतैव । अस्तु वा क्रतुयुक्तपुरुषधर्मः अनुष्ठाने विशेषाभावात् "जर्ज्जभ्यमानो न ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू" इति वाक्योक्तमन्त्रविधिवत् इत्यादि भूषणे प्रपञ्चितम् । ननु आख्यातस्य भावनायाम् असाधुत्वे ततस्तद्बोधो न स्यात् साधुत्वज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वादित्यत आह बोध इति असा-धुत्वेऽपि साधुत्वभ्रमात् बोधोऽस्तु नाम अपभ्रंशवत् । असा-धुत्वन्तु स्यादेवेति भावः । वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न हेतुस्तदव्य-तिरेकानिर्णयोऽपि न प्रतिबन्धक इत्यसाधुः अनुमानेन इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ २१ ॥

रङ्गोजिभट्टपुत्रेण कौण्डभट्टेन निर्मिते ।
पूर्णो भूषणसारेऽस्मिन् धात्वाख्यातार्थनिर्णयः ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थाख्यातसामान्यार्थयो-
र्निरूपणम् ।

प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति ।

वर्त्तमाने परोक्षे श्वोभाविन्यर्थे भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमात् ज्ञेया लड़ादयः ॥२२

लडादयश्चितः षट् क्रमेणार्थेषु द्रष्टव्याः । तथा हि वर्त्त-मानेऽर्थे लट्, "वर्त्तमाने लडि"ति सूत्रात् । प्रारब्धापरि-समाप्तत्वं भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्त्तमानत्वम् । पचतीत्यादा-वधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्ते मध्ये तदस्तीति भवति लट् प्रयोगः । आत्मास्ति पर्वताः सन्तीत्यादौ तत्तत्कालिकीनां क्रियाणाम् अनित्यत्वात् तद्विशिष्टस्य उत्पत्त्यादिकमादाय वर्त्तमानत्वमूह्यम् । उक्तञ्च भाष्ये "इह भूतभविष्यद्वर्त्त-मानानां राज्ञां क्रियाः तिष्ठतेरधिकरणमिति" ।

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते ।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यत इति ।

वाक्यपदीये च । एवं "तम आसीत्" "तुच्छेनाभ्व-पिहितं यदासीत्" । "अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि च भवि-ष्यामि" च इत्यादिश्रुतयोऽपि योज्याः । तच्च वर्त्तमानत्वादि लड़ादिभिर्द्योत्यते । क्रियासामान्यवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्ष-णायां लडादेस्तात्पर्य्यग्राहकत्वेनोपयोगात् । अन्वयव्यति-रेकाभ्यां तद्रूपं लड़ादिवाच्यमेव । अन्यथा प्रत्ययानां वाचक-त्वविलोपापत्तिरित्यपि पक्षान्तरम् ।

लिडर्थमाह परोक्षे इति। "परोक्षे लिडिति" सूत्रात्। कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः। तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिडित्यर्थः। तेन अद्यतने भूते अनद्यतने भविष्यति भूतेऽपि अपरोक्षे च न लिट् प्रयोगः स्यात्। परोक्षत्वञ्च साक्षात्करोमि इत्येतादृश-विषयताशालिज्ञानविषयत्वम्। न च "क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितु"मिति भाष्यात्तस्या अतीन्द्रियत्वेन परोक्षे इत्यव्यावर्त्तकमिति शङ्क्यम् पिण्डीभूताया निदर्शयितुमशक्यत्वेऽपि अवयवशः साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयत्वसम्भवात्। अन्यथा पश्य मृगो धावतीत्यत्र तस्या दर्शनकर्मता न स्यादिति प्रतिभाति। व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेवात्र पारोक्ष्यं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। अयं पपाचेत्याद्यनुरोधाद्व्यापाराविष्टानामित्यपि वदन्ति। कथं तर्हि "व्यातेने किरणावलीमुदयन्" इति स्वक्रियायाः स्वप्रत्यक्षत्वादिति चेत्। असङ्गतमेव। व्यासङ्गादिना स्वव्यापारस्य परोक्षत्वोपपादनेऽपि अनद्यतनातीतत्वयोरभावेन तदर्थकलिड्सम्भवात्।

लुडर्थमाह। श्वोभाविनीति। अनद्यतने भाविनीत्यर्थः। "अनद्यतने लुडिति" सूत्रात् यथा श्वोभवितेत्यादौ।

लृडर्थमाह भविष्यतीति। भविष्यत्सामान्ये इत्यर्थः लृट् शेष च इति सूत्रात्। यथा घटो भविष्यतीत्यादौ। तत्त्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम्।

लेटोऽर्थमाह विध्यादाविति। "लिङर्थे लेडिति" सूत्रात्। लिङर्थश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते।

लोडर्थमाह। प्रार्थनेति। आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते। "आशिषि लिङ् लोटौ" "लोट् चे"ति सूत्राभ्यां तथावगमात्।

यथा भवतु ते, शिवप्रसाद इत्यादौ। एतयोरर्थौ लिङर्थ एव त्रयाणां समानार्थत्वादिति तन्निर्णयेनैव निर्णयः॥ २२॥

लङादिक्रमेण ङितामर्थमाह।

ह्योभूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः।
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः॥२३

लङर्थमाह। ह्योभूत इति। अनद्यतने भूत इत्यर्थः "अनद्यतने लङिति" सूत्रात्। यथास्य पुत्रोऽभवदित्यादि।

लिङर्थमाह प्रेरणादाविति। "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङि"ति सूत्रात्। (विधिः) प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणम्) नियोगकरणम्। आवश्यके प्रेरणेत्यर्थः। (आमन्त्रणम्) कामचारानुज्ञा। (अधीष्टम्) सत्कारपूर्वको व्यापारः। एतच्चतुष्टयानुगतप्रवर्त्तनात्वेन वाच्यता लाघवात्। उक्तञ्च,

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुरूपं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया।
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतमिति।

प्रवर्त्तनात्वञ्च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तच्च इष्टसाधनत्वस्य अस्तीति तदेव विध्यर्थः। यद्यपि एतत् कृतिसाध्यत्वस्यापि तज्ज्ञानस्यापि प्रवर्त्तकत्वात् तथापि यागादौ सर्वत्र तल्लोकत एव गम्यत इत्यन्यलभ्यत्वान्न तच्छक्यम्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानञ्च न हेतुः द्वेषाभावेन अन्यथासिद्धत्वात्। आस्तिककामुकस्य नरकसाधनताज्ञानदशायामपि उत्कटेच्छया द्वेषाभावदशायां प्रवृत्तेर्व्यभिचाराच्च। तस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तना। उक्तञ्च खण्डनमिश्रैः।

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्त्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मञ्च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनामिति ।

प्रपञ्चितं च एतद्वैयाकरणभूषणे । आदिना "हेतुहेतुमतो- र्लिङ् आशिषि लिङ् लोटौ" इत्यादिसूत्रोक्ता हेतुहेतुमद्भावा- दयो गृह्यन्ते । "यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयादिति" यथा ।

लुङर्थमाह । भूतकाले इति । भूतसामान्ये इत्यर्थः । भूत इत्यधिकृत्य "लुङिति" सूत्रात् । तत्र विद्यमानध्वंस प्रति- योगित्वं भूतत्वम् । तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगी घटा- भिन्नाश्रयक उत्पत्त्यानुकूलोव्यापार इति बोधः ॥ अयमत्र संग्रहः । कालो द्विविधः । अद्यतनोऽनद्यतनश्च । आद्य- स्त्रिविधः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् । अन्त्योद्विविधः भूतो भविष्यश्च । तत्र वर्त्तमानत्वे लट् । भूतत्वमात्रे लुङ् । भवि- ष्यत्तामात्रे ऌट् । हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थे विवक्षायामन- योर्लिङ् । अनद्यतने भूते तत्त्वेन विवक्षिते लङ् । तत्रैव परोक्षत्वविवक्षयां लिट् । तादृशे भविष्यति लुट् इति द्रष्टव्यः ।

ऌङर्थमाह । सत्यामिति । क्रियाया अतिपत्तिः अनि- ष्पत्तिः तस्यां गम्यमानायाम् । (भूते भाविनि) हेतुहेतुमद्भावे सति ऌङित्यर्थः । "लिङ्निमित्ते ऌङ् क्रियातिपत्ताविति" सूत्रात् । लिङोनिमित्तं हेतुहेतुमद्भावादि । यथा सुवृष्टिश्चे- दभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् । वह्निश्चेत् प्राज्वलिष्यत् ओदन- मपक्ष्यदित्यादौ । अत्र वह्न्यभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूल- व्यापाराभावप्रयुक्त ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्यनुकूलव्यापारा- भाव इति शाब्दबोध इति रीत्या द्रष्टव्यम् । अयञ्च अर्थ-

निर्देश उपलक्षणम् । अर्थान्तरेऽपि बहुशो विधानदर्शनात् । प्रसिद्धत्वादिष्वेवार्थेषु शक्तिरन्यत्र लक्षणेति मतान्तरोक्त्या चोक्तम् एतेषां क्रमनियामकत्वानुबन्धक्रम एव । अतएव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकैर्लेट् व्यवह्रियत इति दिक् ॥२३॥

इति वैयाकरणभूषणसारे लकारविशेषार्थनिरूपणम् ।

सुबर्थमाह ।

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ।
यथायथं विभक्त्यर्थाः "सुपां कर्मेति" भाष्यतः ॥२४॥

द्वितीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः । तथा हि "कर्मणि द्वितीया" तत्र "कर्तुरीप्सिततमम्" क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः क्रियाजन्यफलवत्त्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात् । "तथा युक्तञ्चानीप्सित" मित्यादिसंग्रहायैवमेव युक्तम् । ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोधे भानाभावेन संज्ञायामिव तदुपयोगो न तु वाच्यकोटौ तत्प्रवेशः । तथा च क्रियायाः फलस्य च धातुनैव लाभादनन्यलभ्य आश्रय एवार्थः । तत्त्वञ्च अखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम् । ओदनं पचतीत्यत्र विक्लित्त्याश्रयत्वात् कर्मता । घटं करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्धात्वर्थत्वात् । जानातीत्यत्र आवरणभङ्गरूपज्ञाधात्वर्थफलाश्रयत्वात् । अतीतानागतादिगोचरज्ञानेऽपि ज्ञानजन्यस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा यथा पूर्वं न जानामीत्यापत्तेः । अतीतादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयता नैयायिकानामिव सत्कार्यवादसिद्धान्ताद्वा उपपद्यते इति । उक्तञ्च

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयत इति ।

ननु चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तौ चैत्रं चैत्रो गच्छतीत्यापत्तिः। प्रयागतः काशीं गच्छति चैत्रे प्रयागं गच्छतीत्यापत्तिश्च क्रियाजन्यसंयोगस्य काश्यामिव विभागस्य प्रयागेऽपि सत्त्वादिति चेन्न ग्रामस्येव चैत्रस्यापि फलाश्रयत्वेऽपि तदीयकर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञया बाधेन चैत्रश्चैत्रमिति प्रयोगासम्भवात्। द्वितीयोत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात्। अन्यथा गमयति कृष्णं गोकुलमित्यत्रेव पाचयति कृष्णेनेत्यत्रापि कृष्णपदाद्द्वितीयापत्तेः। शाब्दबोधश्चैत्रमित्यत्र स्यादिति चेन्न तथा व्युत्पन्नानामिष्टापत्तेः। उच्यतां वा प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थफलविशेष्यकबोधं प्रति धात्वर्थव्यापारानधिकरणाश्रयोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावान्तरम्। प्रकृते चैत्रस्य व्यापारानधिकरणत्वाभावान्न दोषः। प्रयागस्य कर्मत्वन्तु सम्भावितमपि न, समभिव्याहृतधात्वर्थफलशालित्वस्यैव क्रियाजन्येत्यनेन विवक्षणस्य उक्तप्रायत्वात्। नैयायिकास्तु आद्यदोषवारणाय परसमवेतत्वम् द्वितीयदोषवारणाय धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फले विशेषणं द्वितीयावाच्यमिति उपाददते परसमवेतत्वं धात्वर्थक्रियाया मन्वेति तथैव कार्य्यकारणभावान्तरकल्पनात्। परत्वमपि द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया बोध्यते। तथा च चैत्रस्तण्डुलं पचति इत्यादौ तण्डुलान्यसमवेतव्यापारजन्य धात्वर्थतावच्छेदकविक्लित्तिशालित्वात्तण्डुलानां कर्मता। शाब्दबोधस्तु तण्डुलसमवेतधात्वर्थतावच्छेदक-विक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेत-क्रियाजनककृतिमांश्चैत्र इत्याहुः। तन्न रोचयामहे परसमवेतत्वादेर्गौरवेणावाच्यत्वात्। अतिप्रसङ्गः किं द्वितीयायाः शाब्दबोधस्य वा। नाद्यः। तावद्वाच्यताकथनेऽपि तत्तादवस्थ्यात् गमयति कृष्णं गोकुल-

मितिवत् पाचयति कृष्णं गोप इत्यापत्तेः तण्डुलं पचति चैत्र इतिवत्तण्डुलं पच्यते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विक्लित्त्यनुकूलतण्डुलान्यसमवेताग्निसंयोगरूपधात्वर्थाश्रयत्वात्। शाब्दबोधातिप्रसङ्गोऽपि उक्तरीत्यैव निरस्तः। परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य परसमवेतत्वस्य च इष्टान्वयलाभायानेकशः कार्य्यकारणभावाभ्युपगमे गौरवतरत्वादिति स्पष्टं भूषणे। एतच्च सप्तविधम्।

निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्॥
औदासीन्येन यत्प्राप्तं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति

वाक्यपदीयात्।

यदसज्जायते यद्वा जन्मना यत्प्रकाशते।
तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यन्तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम्।
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत्।
किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते॥
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति च तत्रैव उक्तम्।

घटं करोतीत्याद्यम्। काष्ठं भस्म करोतीति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीति च द्वितीयम्। घटं पश्यतीत्युदासीनम्। विषं भुङ्क्ते इति द्वेष्यम्। गां दोग्धीति संज्ञान्तरैरनाख्यातम्। क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यन्यपूर्वकम्।

कर्तृतृतीयाया आश्रयोऽर्थः। "तथा हि स्वतन्त्रः कर्त्ता" स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्।

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति।

वाक्यपदीयात्। अतएव।

यदा यदीयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा स कर्त्तेति स्थाली पचत्यग्निः पचति एधांसि पचन्ति तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते। नन्वेवं "कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति" "सूत्रे" मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्यस्थमनोमयस्य जीवत्वे वाक्यशेषे तस्य "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति" प्राप्ति-कर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं सङ्गच्छताम्। उच्यते जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम्। कर्तृत्वञ्च तस्य आख्यातेनोक्तम्। न च एकस्य एकदा संज्ञाद्वयं युक्तम् कर्तृसंज्ञाया बाधात्। तथा चैतमिति द्वितीया न स्यात्। कर्मकर्तृतायाञ्च यगाद्यापत्तिरिति शब्द-विरोधद्वारा भवति स भेदहेतुः। एवञ्च व्यापारांशस्य धातु-लभ्यत्वात् आश्रयमात्रं तृतीयार्थः। कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्वाश्रयत्वं वा दण्डः करोतीत्यत्राव्याप्तम्। अयञ्च त्रिविधः। शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्त्ता च। मया हरिः सेव्यते। कार्य्यते हरिणा। गमयति कृष्णं गोकुलम्। मदभिन्ना-श्रयको हरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः। हर्य्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः। गोकुलकर्मकगमनानुकूल कृष्णा-श्रयकव्यापारानुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधाः। करणतृती-यायास्तु आश्रयव्यापारौ वाच्यौ। तथा हि "साधकतमं करणम्"। तमबर्थः प्रकर्षः स च अव्यवधानेन फलजनक-व्यापारवत्ता। तादृशव्यापारवत् कारणञ्च करणम्। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यत इति ।

विवक्ष्यत इत्यनेन सकृदनेकेषां तदभावाद्द्वितीयासप्तम्या- देरवकाशं सूचयति । न चैवं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति उत्तरमीमांसाधिकरणे "शक्तिविपर्य्ययादिति" सूत्रेण अन्तः- करणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्य्ययापत्तिरुक्ता न युज्ये- तेति वाच्यम् । "तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादा- येति" श्रुत्यन्तरे करणतयास्य क्लृप्तकर्तृतां प्रकल्प्य शक्तिवि- पर्य्ययापत्तिर्निष्प्रमाणा कल्प्येतेत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु अभ्युच्चयमात्रमेतदिति "यथा च तक्षोभयथा, इत्यधिकरणे, भाष्य एव स्पष्टम् । इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणे । सप्तम्या अपि आश्रयोऽर्थः । "सप्तम्यधिकरणे च" इत्यधिकरणे सप्तमी । तच्च "आधारोऽधिकरणमि"ति सूत्रात् आधारः । तच्च आश्रय- त्वम् । तत्र आश्रयांशः शक्यः तत्त्वमवच्छेदकम् । न च आश्र- यत्वमात्रेण कर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञा स्यात् । स्यादेव यदि ताभिरस्या न बाधः स्यात् । "कारके" इत्यधिकृत्य विहित- सप्तम्याः क्रियाश्रय इत्येवं यद्यपि तात्पर्य्यं तथापि अत्र कर्तृ- कर्मद्वारा तदाश्रयत्वमस्त्येव स्थाल्यादेर्भूतलकटादेश्चेति स्थाल्यां पचति भूतले वसति कटे शेते इत्यादि उपपद्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रिया सिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

एतच्च त्रिविधम् । औपश्लेषिकं वैषयिकम् अभिव्यापकञ्च । कटे शेते, गुरौ वसति, मोक्षे इच्छास्ति । तिलेषु तैलमिति । एतच्च "संहितायामिति" सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

अवधिः पञ्चम्यर्थः । अपादाने पञ्चमी । तच्च "ध्रुवम- पायेऽपादान"मिति सूत्रात् (अपायः) विश्लेषजनकक्रिया तत्र

अवधिभूतमपादानमित्यर्थकादवधि भूतमिति भावः। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्।
ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते।
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते।
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते।
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् इति। अस्यार्थः (अपाये) विश्लेषहेतुक्रियायाम् (उदासीनम्) अनाश्रयः। (अतदावेशात्) तत् क्रियानाश्रयत्वात्। एवञ्च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम्। वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम्। धावतोऽश्वात्पततीत्यत्र अश्वस्य क्रियाश्रयत्वात् विश्लेषहेतु इति। कुड्यात्पततोऽश्वात् पततीत्यत्र अश्वस्य विश्लेषजनकक्रियाश्रयत्वेऽपि तन्न विरुद्धमित्याह यस्मादश्वादिति। तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयमिति भावः। एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह तस्यापीति। उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यात् तत् विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्परान्मेषावपसरत इति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते उभावपीति। मेषान्तर इति। यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थले निश्चलमेषस्य अपरमेषक्रियाम् आदाय ध्रुवत्वम् तथात्रापि विभागैक्येऽपि क्रियाभेदादेकक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति। तथा च विश्लेषाश्रयत्वे सति तज्जनक तत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वं वाच्यम्। क्रिया चात्र

धात्वर्थो न तु स्पन्दः । तेन वृक्षकर्मजविभागवति वस्त्रे वृक्षाद्वस्त्रं पततीति सङ्गच्छते । वस्तुतो नैतावत्पञ्चम्या वाच्यम् । किन्तु अवधेर्लक्षणमात्रं द्वितीयार्थोक्तरीत्या प्रयोगातिप्रसङ्गस्यासम्भवेन वाच्यकोटौ प्रवेशस्य गौरवेणासम्भवादिति तु प्रतिभाति । न च एवमपि वृक्षात् स्पन्दत इति स्यादिति शङ्क्यम् आसनाच्चलितः राज्याच्चलित इतिवदिष्टत्वात् । एतेन पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे सकर्मकधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमिति समाधानाभासोऽप्यपास्तः । न च एवमपि वृक्षात्त्यजतीति दुर्वारम् कर्मसंज्ञया अपादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्यसम्भवात् । भ्रमात् कृते तथा प्रयोगे यदि बोधाभावोऽनुभवसिद्धस्तर्हि पञ्चमीजन्यापादानत्वबोधे त्यज्यादिभिन्नधातुजन्यबुद्धेर्हेतुत्वं वाच्यम् । बलाहकाद्विद्योतत इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहार्य्यम् । रूपं रसात् पृथगित्यत्र तु बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं द्रष्टव्यम् । पृथग्विनेति पञ्चमी वा । इदञ्च

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधाऽपादानमुच्यत इति ॥

वाक्यपदीयात्त्रिविधम् । यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम् । यथा अश्वात्पतति । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा बलाहकाद्विद्योतते । निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्त्तते । अपेक्षिता क्रिया यत्र तदन्यम् । यथा कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । अत्रागमनमयमध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः ।

उद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थः तथा हि "सम्प्रदाने चतुर्थी" तच्च "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" सूत्रात् (कर्मणा) करणभूतेन (यमभिप्रैति) ईप्सति तत् कारकं सम्प्रदानमित्यर्थकादुद्देश्यः । इदमेव शेषित्वम् । तदुद्देश्यकेच्छाविषयत्वञ्च शेष-

त्वमित्येव पूर्वतन्त्रे निरूपितम्। अतएव "प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु चतुर्थी श्रुत्यार्थकर्मेति तत्र निर्णीतम्। रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति भाष्योदाहरणादिष्टमेव। वृत्तिकारस्तु

"सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानम्" इत्यन्वर्थसंज्ञया स्वस्वत्वनिवृत्तिपर्य्यन्तमर्थं वर्णयन्तो रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः। इदञ्च,

अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गकर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति॥

वाक्यपदीयात्त्रिविधम्। सूर्य्याय अर्घं ददतीत्याद्यं, नात्र सूर्य्यः प्रार्थयते न अनुमन्यते न निराकरोति। प्रेरकम्, विप्राय गां ददाति। अनुमन्तृ, उपाध्यायाय गां ददाति। अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात्। धर्मवाचकत्वे "कर्मणि द्वितीयेति" सूत्रस्वरसभङ्गापत्तेः कर्मार्थकक्तान्तहितादौ तथादर्शनाच्च द्वितीयार्थकबहुव्रीहौ प्राप्तोदक इत्यादौ धर्मिवाचकतालाभाच्च।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति।

भाष्याच्चेति दिक्। आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव लाभान्न विभक्तिवाच्यता। किन्त्वाश्रयत्वमात्रं वाच्यम्। तदेव च तादात्म्येनावच्छेदकम्। करणतृतीयायाश्च व्यापारोऽपि। पञ्चम्या विभागमात्रं, चतुर्थ्या उद्देश्यत्वमात्रम् अतएवाक्तत्वधिकरणमपि न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह शक्तिरेव वेति। षष्ठामपीति शेषः। "शेषे षष्ठी"ति सूत्रात् तस्याः सम्बन्धमात्रं वाच्यम् कारकषष्ठ्यास्तु शक्तिरेवेत्यूह्यम्। "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये"

इति सूत्रे शक्तिः कारकमिति पक्षस्य भाष्ये दर्शनात् । एवञ्च देवदत्तस्य गोर्ब्राह्मणाय गेहाद्गङ्गायां हस्तेन मया दीयत इत्यत्र देवदत्तसम्बन्धिना या गौस्तदभिन्नाश्रयकत्यागानुकूलो ब्राह्मणोद्देश्यको गेहनिष्ठविभागजनको गङ्गाधिकरणको हस्तकरणको मन्निष्ठो व्यापार इति बोधः यथायथम् उक्तप्रकारेण। अत्र मानमुपदर्शयन् घटं जानातीत्यादौ द्वितीयाया विषयतायां लक्षणेति बह्वाकुलं वदतो नयायिकादीन् प्रत्याह सुपां कर्मे सतीति । अयं भावः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धा नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति ।

वार्त्तिकतद्भाष्याभ्यां कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः । तथा हि "स्वौजसमौट्" "कर्मणि द्वितीया" "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यादिः, "लः कर्मणि च" "तिप् तस् झि" "तान्येकवचनद्विवचने" त्यादेरेकवाक्यतया कर्मादेस्तत्संख्यायाश्च वाच्यता लभ्यते । तथा तन्नियमश्च द्विविधो लभ्यते । द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एवेत्येवमादिरर्थनियमः। कर्मणि द्वितीयेव, करणे तृतीयैवेत्येव शब्दनियमश्च । उभयथापि सिद्धनियमविरुद्ध लक्षणादिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति यज्ञे कर्माण "नानृत वदे"दिति निषेधविषयो भवत्येवेति स्वेच्छया लक्षणापि विभक्तावप्रयोजिकैव। अतएव "विभक्तौ न लक्षणे"त्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक् ॥ २८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे सुबर्थनिर्णयः ।

नामार्थानाह ।

एकं द्विकं त्रिकञ्चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।
नामार्था इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः॥२५

एकं जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यतौचित्यात् अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात्। न च व्यक्तीनामपि प्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनाविरहः। एवं हि एकस्यामेव व्यक्तौ शक्त्यभ्युपगमे व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्। जात्या तु सहाश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्। किञ्च विशिष्टवाच्यत्वमपेक्ष्य नागृहीतविशेषणन्यायाज्जातिरेव वाच्येति युक्तम्। व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया एवञ्च तत्र विभक्त्यर्थान्वयोऽभ्युपपद्यते इति दिक्। यद्वा केवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्यक्तिपक्षेण ग्रहणस्यैकशेषस्य चारम्भेण तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। युक्तं चैतत्। व्यवहारेण व्यक्तावेव तत् ग्रहणात्। सम्बन्धितावच्छेदकजातेरैक्याच्छक्तिरेकैवेति न गौरवमपि। न चैवं घटत्वमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावच्छेदकत्वात् तथा च न अगृहीतविशेषणन्यायात् तदेव वाच्यमस्त्विति शङ्क्यम् अकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववदलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत् तथापि सम्भवात्। उक्तञ्च

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यतीति।

वस्तुतस्तु "न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थ" इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम्। एकमित्यस्य चायमभिप्रायः शक्तिज्ञाने विषयतयावच्छेदिका जातिरेकैव। तथा च घटत्वविशिष्टबोधे घटत्वांशे अन्यप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्य्यकारणभाव इत्यादि प्रपञ्चितं भूषणे। तदेतदभि-

प्रेत्याह द्विकमिति। जातिव्यक्ती इत्यर्थः पूर्वपक्षविरोधपरी-हारः पूर्ववत्। त्रिकमिति। जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। सत्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम्। आधिक्यं पुंस्त्वम्। अपचयः स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं वाच्यम्। तमेव विरुद्धधर्ममादाय तटादिशब्दा भिद्यन्ते। केषाञ्चिदनेकलिङ्ग-त्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात्। एवञ्च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव। व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव। वस्तुपदे नपुंसकत्वमेवेति सर्वैवायं पदार्थः, इयं व्यक्तिः। इदं वस्त्विति व्यवहारः तटस्तटी तटमिति चोपपद्यते। तच्च लिङ्गमर्थ-परिच्छेदकत्वेन अन्वेतीति पश्वादिशब्दोक्तं "पशुना स्त्रीति" पशुमित्यादिविधिर्न छाग्यादीनङ्गत्वेन प्रयोजयतीति विभावनी-यम्। न च व्यक्त्यादिशब्दोक्तलिङ्गस्येव पश्वादिशब्दोक्तस्यापि साधारण्यं शङ्क्यम् व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथासम्भवे-ऽपि पशुशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। "पश्वान-पायुं गुहाचरन्तम्"। "पश्वे नृभ्यो यथा गवे" इत्यादिवेद-दर्शनाच्च मीमांसायां चतुर्थे पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोर्वि-वक्षितत्वान्न अनेकपशुभिः पशुस्त्रिया वा याग इति प्रतिपादि-तत्वाच्च। वस्तुतस्तु विशेषविध्यभावे उप्रत्ययान्तानां पुंस्त्वस्य व्याकरणे निर्णीतत्वाद्भाष्येऽपि"जसादिषु छन्दसि वावचन"-मिति नाभावाभाव इत्युक्तेः पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वनिर्णयात्। प्रकृते "छागोवा मन्त्रवर्णादिति" न्यायेनैव निर्णयः। मन्त्रवर्णे हि "छागस्य वपाया मेदस" इति श्रूयते। तत्र छागस्येति छाग्यामसम्भावितमिति भवति ततः पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे। (चतुष्कम्) संख्यासहितं त्रिक-मित्यर्थः। (पञ्चकम्) कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः। ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यम् तत एव लिङ्गादी-

नामुपस्थितौ प्रकृतिवाच्यत्वे मानाभावादिति चेत्सत्यम् प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनाच्चेति। अतएव एषु पक्षेषु न निर्बन्धः प्रत्ययस्यैव वाचकताया युक्तत्वात्।

द्योतिका वाचिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय इति।

वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयस्य व्युत्पादनात्। शास्त्रे इति बहुषु स्थलेषु व्युत्पादनं व्यञ्जयितुम्। प्राधान्यं तु सरूपसूत्रादौ व्यक्तम्॥ २५॥

शब्दस्तावच्छाब्दबोधे भासते।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥

इत्याद्यनुभविकोक्तेः। विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः। न च लक्षणया निर्वाहः। निरूढलक्षणायाः शक्त्यतिरेकात् जबगडदशमुच्चारयेत्यादौ शक्याग्रहेण शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च अज्ञातायाश्च वृत्तेरनुपयोगात्। गाङ्मुच्चारयेत्यादिभ्र।प्र।शब्दानुकरणे साधुतासम्प्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनये लक्षणाया असम्भवाच्चेत्यभिप्रेत्य षाढापि क्वचित्प्रातिपदिकार्थ इत्याह।

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा सात्तदा तथा।
नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते॥२६॥

यद्यनुकार्य्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दोऽपि प्रातिपदिकार्थः। यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोत्रादिभिरुपस्थितोऽपि अर्थवद्भासते। अपिर्हेतौ। उपस्थितत्वाद्भासत इत्यर्थः।

अयं भावः अनुकार्य्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकार्य्यस्य पदानुपस्थित-त्वात् तत्सिद्धये शक्तिरुपेया । अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् स्वप्रत्यक्षरूपां पदजन्योपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतोप-पत्तिरिति । यद्यपि अतिप्रसङ्गवारणाय वृत्तिजन्यपदोप-स्थितिरेव हेतुस्तथापि अनाश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वाननु-पपत्तिः । निरूपकताश्रयतान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्व कल्पात इत्यनवद्यम् सम्बन्धस्य उभयनिरू-प्यत्वात् पदार्थस्येव तद्बोधकत्वेन स्वस्यापि ज्ञानसम्भवाच्चेति । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

> ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।
> तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते इति ।
> विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यत इति चेति ॥ २६ ॥

प्रसङ्गादनुकार्य्यानुकरणयोरभेदपक्षे साधकमाह ।

अतएव गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् ।
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम् ॥ २७

गवित्ययमाह "भू"सत्तायामित्येवमादयो यतोऽनुकरण-शब्दा अनुकार्य्यान्न भिद्यन्ते अतस्तेषामर्थवत्त्वाभावात् "अर्थ-वदधातु"रित्याद्यप्रवृत्तौ न प्रातिपदिकत्वम् नापि पदत्वम् । अथ च साधुत्वमित्युपपद्यते । अन्यथा "प्रत्ययः" "परश्च" "अपदं न प्रयुञ्जीते"ति निषेधादिलङ्घनात् असाधुतापत्ति-रित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नामार्थनिर्णयः ।

समासान् विभजते ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥२८॥

(सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुष इत्यादिः। (सुपां तिङा)। पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम्। पर्य्यभूषयत्। "गतिमतोदात्तवता तिङापि समास" इति वार्त्तिकात्समासः। (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि। "उपपदमतिङि"ति समासः। स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अन्तोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ न लोपानापत्तेः। (सुपां धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः आयतस्तुः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रूजुश्रीणां दीर्घश्चेति वार्त्तिकात्।" 'तिङां तिङा' पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्। "तिङां सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभिदधातीति" मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्। अयं षड्विधोऽपि समासः "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ ॥२८॥

स्वयं भाष्यादिसिद्धतद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति।

समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायो वादस्तथापरः।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च।
भूतपूर्व्यात्सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः ॥२९॥

चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायो वादः। भूतपूर्वः इन्भूः आयतस्तुः वागर्थाविवेत्याद्य-

संग्रहात् । तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थ-प्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थ-प्रधानो बहुव्रीहिरित्यादिलक्षणमपि प्रायिकम् । उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपलाशमित्यादौ परस्पर-व्यभिचारात् । तथा हि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थ-प्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणा-तिव्याप्तिश्च । "अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञायामिति" समासात् । सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणाति-व्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च । "सूपः प्रतिना मात्रार्थे" इति समासः । अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वा-दव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च । "अर्द्धं नपुंसकमिति" समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम् । द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्य-व्याप्तिश्च । अश्वकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थ-प्राधान्याद् बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् । असम्भवश्चैषामित्याह । भीतपूर्व्यादित्यादि । रेखा-गवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि न समा-सलक्षणत्वम् । बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

ननु पूर्वपदार्थप्राधान्यादि समासे सुवचम् । तथा हि "समर्थः पदविधिरिति" सूत्रे भाष्यकारैरनेकधोक्तेष्वपि पक्षेषु जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरेवैकार्थीभावव्यपेक्षारूपयोः पर्य्य-वसानं लभ्यते । तत्र अजहत्स्वार्थपक्षे उक्तव्यवस्था नासम्भ-विनीत्याशङ्कां मनसिकृत्याह ।

जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ।

भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यं व्यवस्थितम् ॥३०॥

जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पदे वर्णवद्वृत्तौ पदानामानर्थक्यमित्यर्थः। अयं भावः, समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषभानसम्भवेन राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्व कल्पनम् वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव। अन्यथा राजपदेन विग्रहवाक्य इव राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसत्त्वाद्दृद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यस्यापि आपत्तेरिति। अजहदिति न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था। अयमभिप्रायः राजपुरुषादिसमासादौ नातिरिक्ता शक्तिः कल्पकाभावात् क्लृप्तराजादिपदैरेवार्थोपस्थितिसम्भवे तत्कल्पनस्य गौरवपराहतत्वाच्च। क्लृप्तशक्तित्यागोऽप्यप्रामाणिकः कल्प्येत। तथा चाकाङ्क्षादिवशात् क्लृप्तशक्त्यैव विशिष्टार्थबोधः। अयमेव व्यपेक्षापक्षो मतान्तरत्वेन भाष्यकारैरुक्तः। न चात्र मते समासे ऋद्धस्येति विशेषणान्वयापत्तिः। "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति" वार्त्तिकात्। तथा चैतन्मतवादिनां पूर्वोत्तरपदार्थसत्त्वात्पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था सूपपदेति भावः। प्रसङ्गाद्वृत्तिभेदमपि निरूपयति। ते पुनरिति। द्वे अपि वृत्तौ त्रिविधे वाच्यत्रैविध्यात्। वाच्यमेवाह। भेद इत्यादि। भेदः अन्योन्याभावः। तथा च राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्न इति बोधः। अस्य अवाच्यत्वे च राजपुरुषः सुन्दर इतिवद्राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्। वाच्यत्वे तद्विरोधान्नैवं प्रयोग इति भावः। राजसम्बन्धवानित्येव शाब्दभान भेदस्तु उत्तरकालमुपतिष्ठत इत्याशयेनाह संसर्ग इति। विनिगमनाविरहादन्यस्वामिकेऽपि राजपुरुष इत्यादिप्रयोगा-

पत्तिश्च मनसिकृत्योभयं वाच्यमित्याह । उभयं वेति । तथा च अराजकोयभिन्नो राजसम्बन्धवांश्चार्यमिति बोधः ॥ ३० ॥

व्यपेक्षावादस्यैव युक्तिभाष्यविरुद्धत्वात् तन्मूलकः पूर्वपदार्थ प्रधान इत्यादि उत्सर्गोऽप्ययुक्तः । किन्तु रेखागवयन्यायेन उत्सर्गोऽपि परम्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते ।

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥३१॥

समास इति वृत्तिमात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधि-रि"त्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधानशक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्या-ल्लाभात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसना-द्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिषु अस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्वी-कर्तॄणां मते दूषण शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्द-वदिति । पङ्कजनिकर्त्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्र अपि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेन उप-स्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्र अपि विना लक्षणां रूढियोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तेर्धर्मा विशेषण-लिङ्गसंख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः ।

अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि स्यादिविशेषणाद्यन्वयः राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात्। विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति। ननु "सविशेषणानामिति" वचनान्न विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्कां समाधत्ते वचनैरेवेति। न्यायसिद्धमेव सूत्रम्। व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात्। सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः। अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्यें योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम्॥ ३१॥

तथा धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुड़धानाः केशचूड़ः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोगादिक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसङ्घातविकारसुच्प्रत्ययलोपौ, वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति। दूषणान्तरमाह।

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्।
कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः॥३२

आदिना घनश्यामः हंसगमन इत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संग्रहः। दूषणान्तरमाह। बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति। अयमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा। न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ तदसम्भवात्। प्राप्तिकर्तृभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इत्यर्थालाभात्। प्राप्तेति। क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि

समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदका भिन्नप्राप्तिकर्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया कार्थकर्त्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भावात् । प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च । एव मूढ़रथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना बहुपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मकवहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मकोद्धरणावधिः बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् । अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वाह इति भावः ॥ ३२ ॥

साधकान्तरमाह ।

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना ।
कृप्तत्यागश्चास्ति तव तत्किं शक्तिं न कल्पयेः ॥३३

अयं भावः चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः नापि गोपदे गोस्वामी चित्र इत्यन्वयबोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यते इति

वाच्यम्। गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात्। न च गोपदे साक्षात् सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम्। एवमपि प्राप्तोदकः कृतविश्व इत्याद्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः। यौगिकानां कर्त्राद्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात्। न च पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावृत्तिप्रसङ्गात्। न च परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयोरिति न बोधावृत्तिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थ्येन लक्षणाया असम्भवात्। न च चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहित पदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः "अनेकमन्यपदार्थ" इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात्। किञ्च एवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् पूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वे नोपयोगसम्भवात्। एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्रापि उदकपदमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः। एवञ्च अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ (व्युत्पत्यन्तरकल्पना) उक्तशक्ते अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः (कॢप्तत्यागः) इत्यस्य कॢप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागस्य (तत्रास्ति) (तत्किम्) सर्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः। यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः। अतएव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः। न वा घनश्यामो निष्कौशाम्बिर्गोरथ इत्यादौ इवादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतया इव क्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात्। न वा "विभाषेति" सूत्रावश्यकत्वम् लक्षणया

राजसम्बन्ध्यभिन्न इति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात्। नापि पङ्कजपदप्रतिद्वन्द्वी शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात्। न च शक्त्यग्रहे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति। अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ न बोधः। न च चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवः बहुव्युत्पत्तिभञ्जनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्तोदक इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात्। पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च। घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते। विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात्। बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात्। प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यत इति विशेषः स्वीक्रतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः। अत्रोच्यते। समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमि"त्यस्याप्रवृत्तेः। न च "कृत्तद्धितसमासा"श्चेत्यत्र समासग्रहणात् सा, तस्य नियमार्थतया भाष्यसिद्धतया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात्। समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात्। अथ तिप्तस्झि इत्यारभ्य ङ्योस्सुबिति तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धः तमादायातिप्प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यताम् कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन। समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु तथा च सुप्तिङन्तभिन्नंप्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि सा स्यादिति

चेत् तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थवत्त्वावश्यकत्वेन समासाव्याप्तिताद्‌वस्थ्यमेव। तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूम इव वह्निम्। किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात्। यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तन्न उपकुम्भं अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात्। न च तत्र अपि सन्निधानमेव आनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति। समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम्। अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव विभक्त्यनुशासनात्। अथ प्रकृतित्वाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत् तर्हि पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्कदण्डशूलेषु आनयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानयेत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च। न च दण्डादीनां विशेषणतया न तत्र आनयनाद्यन्वयः। पाकान्नीलः धर्मात्सुखी इत्यादौ पाकधर्मादिहेतुताया रूपसुखादावनन्वयप्रसङ्गात्। यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं तच्चात्राविरुद्धमिति तन्न घटं पश्येत्यत्र घटपदात् समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय वृत्त्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात्। अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमिति चेन्न गामानयति कृष्णो दण्डेनेत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात्। अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अक्लृप्तकल्पनां क्लृप्तव्युत्पत्तित्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक्। अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पल-

मित्यादौ समन्वानन्वयप्रसङ्गः। राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तयात्वाभावात्। तण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थौ पारिभाषिकी वान्वय इति नातिप्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः। किञ्च राजपुरुष इत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्। नान्त्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं वैयाकरणभूषणे। अतएव "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष" इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये "अग्नेः स्विष्टकृतं यजती"त्यत्राङ्गानुवादेन न द्वित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते। सङ्गच्छते चारुणाधिकरणारम्भः। अन्यथा "अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाती"त्यत्रारुणपदवदितरयोरपि एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया असम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे। तस्मात्समासशक्तिपक्षो जैमिनीयैरवश्याभ्युपेय इत्यास्तां विस्तरः॥ ३३॥

राजपुरुष इत्यादौ राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहः। चित्रगुरित्यादौ च चित्राणां गवामयमित्येव समानार्थानु-

रोधात्। यद्यपि प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिरिति" शेषो बहु-व्रीहिरिति सूत्राल्लभ्यते इति प्रथमान्तं पक्षे वाक्यं चित्रा गावो यस्येत्येवं सम्भवत्येव। षष्ठीति समासविधानाद्राज्ञः पुरुष इति च पक्षे वाक्यम्। तथापि तस्य न विग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात् किन्तूक्तस्यैवेति मीमांसकाः। तान् प्रसङ्गान्निरस्यति।

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्य्ययः॥ ३४॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं तत्र विपर्य्ययो दृष्टः। तथा हि। आक्षिकः कुम्भकार इत्यत्राक्षकरणक-व्यापाराश्रयः कुम्भोत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः। अक्षैर्दीव्यति कुम्भं करोतीत्यत्राक्षकरणिका देवनानुकूला भावना कुम्भोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः। कृत्प्रत्यये कार-काणामाख्याते च भावनायाः प्राधान्यं वदतो मीमांसकस्य अपीति गुणप्रधानभावांशव्यत्यासो न विवरणत्वबाधक इति नात्र पाक्षिकस्य चित्रा गावो यस्येत्यादेर्विग्रहत्वे बाधकमस्तीति भावः॥ ३४॥

नन्वस्तूक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथा विग्रह-स्तथापि षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्नि-षादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात् इत्यत आह।

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते।
शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्॥ ३५॥

पर्य्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्-क्षणश्च। तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः। अयं भावः निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे

निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थकम् । तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगति"रिति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति । परेषामपि सति तात्पर्य्ये षष्ठी प्रवेशयेतिवल्लक्षणाया दुर्वारत्वात् तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक् ॥ ३५ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे समासशक्तिनिरूपणम् ।

शक्तिप्रसङ्गादस्याः स्वरूपमाह ।

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥३६॥

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषये चाक्षुषादिषु घटादिषु यथानादिर्योग्यता तदीयचाक्षुषादिकारणता तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तद्बोधकारणतैव योग्यता सैव शक्तिरित्यर्थः । ननु न बोधकारणत्वमनादिभूतं शक्तिः आधुनिकदेवदत्तादिपदे तदभावात् अन्यथा पित्रादिसङ्केताज्ञानेऽपि अन्वयबोधप्रसङ्गः लाक्षणिकातिव्याप्तेश्चेति सङ्केतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यः । तथा च आवश्यकत्वात् स एव शक्तिरस्तु स च आधुनिके पित्रादेर्गवादौ चेश्वरस्येति चेत् अत्रोच्यते सङ्केतो न स्वरूपेण हेतुः अगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात् । नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधप्रसङ्गात् । नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः गवादिपदेषु ईश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारात् । न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः ततोऽपि लाघवेन अर्थबोधजनकत्वेनैव हेतु-

तायामसम्पन्नसिद्धेः। न च आधुनिकदेवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः। तत्रापीदं पदमेनमर्थं बोधयतु इति इच्छाग्रहे पदे तदर्थबोधकत्वस्य अवगाहनेन व्यभिचाराभावात्। न च स्वातन्त्र्येण बोधकताज्ञानं कारणं वाच्यम् अन्यथा नेदं तद्धीजनकमिति जानतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेति जानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति वाच्यं नेदं तद्धीजनकमिति ग्रहवतो बाधेन पदे परग्रहं जानतोऽपि तद्ग्रहासम्भवात्। अन्यथा भ्रान्तिज्ञस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेरिति। इदञ्च अर्थधीजनकत्वं पित्रादिसङ्केतज्ञानात् गृह्यते अतस्तज्ज्ञानात्पूर्वं न बोधः। नापि लाक्षणिकोच्छेदापत्तिरिष्टत्वात् शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्यलक्ष्यसाधारण्यात्। किञ्च प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानङ्गत्वात् शाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम्। तथा च कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात्। अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितत्वेनैव हेतुतेति लाघवम्। अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्य्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्यभिचारः। शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्। न च अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तदुपस्थितित्वञ्च कारणतावच्छेदकम् अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात्। किञ्च पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवञ्च प्राग्वदेव द्रष्टव्यम्। न चेदं पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानकार्य्यकारणभावकल्पनेऽपि तत्तदर्थभेदेनानेककार्य्यकारणभावकल्पने गौरवम् तथापि समानम् परस्परव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम्, शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन कार्य्य-

कारणभावानन्त्यस्य तवापि मास्यात्। लक्षणाकार्य्यकारण-भावकल्पनागौरवं परं तवातिरिच्यते। अथ वृत्तिजन्योप-स्थितत्वेनैव शाब्दबोधहेतुता वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थिति-कारणतेत्येवं मया वाच्यमिति चेन्न शक्तिलक्षणान्यतरत्वस्य शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदपदार्थसम्बन्धत्वस्य वा वृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वात् शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात् शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकपदार्थोपस्थितिहेतुवृत्तेर्ज्ञाने तद्घटि-तकार्य्यकारणभावग्रहस्यासम्भवात्। अथ ममापि शक्तिज्ञान-त्वेनैव हेतुता शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न। शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य्यकारणभावे समान-विषयत्वस्य आवश्यकत्वात्। अन्यथा गङ्गातीरयोः सम्बन्धा-ग्रहवतो गङ्गापदशक्तिं जानतोऽपि गङ्गायां घोष इति वाक्या-त्तीरबोधप्रसङ्गः शक्तिज्ञानस्य हेतोः सत्त्वात्। अपि च घट-मानयेति वाक्यं हस्तिनञ्च स्मरतो घटपदादिभ्यो घटादेः गजाद्धस्तिपकस्य च समूहालम्बनस्मरणवतो घटानयनवद्धस्ति-पकस्यापि शाब्दबोधापत्तिः समूहालम्बनरूपायां पदार्थो-पस्थितौ पदजन्यत्व सत्त्वात्। तथा च विषयतया शाब्दबोधं प्रति तदंशविषयकवृत्तिजन्योपस्थितिहेतुरिति वाच्यम् एवञ्च लक्षणाया अपि शक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमसम्भवीति। एतेन शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञाने कार्य्यकारणा-भावान्तरं ममापीति परास्तम् प्रयोज्यत्वस्य अनतिप्रसक्तस्य दुर्वचत्वाच्चेत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३६ ॥

नन्वेवं भाष्यादितो बोधदर्शनाद्बोधकतारूपा शक्ति-स्तत्रापि स्यात् तथा च साधुतापि स्यात्। शक्तित्वस्यैव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादित्याशङ्कां द्विधा समाधत्ते।

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३७॥

(असाधुः अनुमानेन) साधुशब्दमनुमाय वाचकः बोधकः कैश्चिदिष्यते । तथा च तिसिवत्तेषां साधुस्मरण एवोपयोगो न तु साक्षात् तद्वाचकत्वमतो न साधुत्वमिति भावः । उक्तं हि वाक्यपदीये ।

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।
तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्य्याया इव साधवः ।
न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ।
अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ।
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते इति ।

नन्वपभ्रंशानां साक्षादवाचकत्वे किं मानम् शक्तिकल्पकव्यवहारादेस्तुल्यत्वादिति चेत्तत्तद्देशभेदभिन्नेषु तेषु तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् । न च पर्य्यायतुल्यता शङ्क्या तेषां सर्वदेशेषु एकत्वाद्विनिगमनाविरहेण सर्वत्र शक्तिकल्पना न हि अपभ्रंशे तथा, अन्यथा भाषाणां पर्य्यायतया गणनापत्तेः । एवञ्च शक्तत्वमेवास्तु साधुत्वमिति नैयायिकमीमांसकादीनां मतेनैव द्रष्टव्यम् । इदानीं स्वमतमाह । वाचकत्वाविशेषे वेति । अयं भावः । अपभ्रंशानामशक्तत्वे ततो बोध एव न स्यात् । न च साधुस्मरणात् ततो बोधः तानविदुषां पामराणामपि बोधात् तेषां साधोरबोधाच्च । न च शक्तिभ्रमात् तेभ्यो बोधः । बोधकत्वस्याबाधेन तद्ग्रहस्याभ्रमत्वात् । ईश्वर-

रेच्छा शक्तिरिति मतेऽपि सम्मातविषयित्वास्तस्या बाधाभावात्। शक्तेः पदपदार्थविशेषघटिताया भ्रमासम्भवाच्चेति। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

पारम्पर्य्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।
प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः।
दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।
अनित्यदर्शिनान्त्वस्मिन्वादे बुद्धिविपर्य्यय इति।

(अवाचकः) अबोधकः (बुद्धिविपर्य्ययः) एते एव वाचका नान्ये इति विपर्य्यय इत्यर्थः। किञ्च विनिगमनाविरहादन्याषायामपि शक्तिः। न च तासां नानात्वं दोषः। संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः सर्वत्र एकत्वेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्। किञ्च आनुपूर्वी पदेऽवच्छेदिका सा च पर्य्यायेष्विव भाषायामप्यन्यान्यैवेति कस्तयोर्विशेष इति विभाव्यं सूरिभिः। तथा च संस्कृतवद्भाषायाः सर्वत्रैकत्वेन प्रत्येकं शब्दाः शक्ता एव। न च पर्य्यायतया भाषाणां गणनापत्तिः साधूनामेव कोषादौ विभागाभिधानात्। नन्वेवं साधुता तेषां स्यादित्यत आह। नियम इति। पुण्यजननबोधनाय साधूनां साधुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनाय नासाधुभिरिति निषेधः। तथा च पुण्यजननयोग्यत्वं साधुत्वम्। पापजननयोग्यत्वमसाधुत्वम्। तत्र जनकतावच्छेदिका च जातिः। तज्ज्ञापकञ्च कोषादिव्याकरणादि च। एवमेव च राजसूयादेर्ब्राह्मणे फलाजनकत्ववद्गवादिशब्दानां नाश्वादौ साधुत्वमिति सङ्गच्छते। आधुनिकदेवदत्तादिनाम्नामपि दत्तश्चरमित्यादिभाष्येण व्युत्पादित्वात् साधुत्वम्। एवञ्च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुरिति पर्य्यवसितम्। गौणानां गणे व्युत्पादनात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तौ

साधुत्वमेव । आधुनिकलाक्षणिकानान्त्वसाधुत्वमिष्टमेव । अतएव ब्राह्मणाय देहीत्यर्थे ब्राह्मणं देहीत्यादिकं लक्षणयापि न साधु इत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं भूषणे ॥ ३७ ॥

अतिरिक्तशक्तेर्ग्रहोपायमाह ।

सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता ।
समयाद्योग्यतासंविन्मातापित्रादियोग्यवत् ॥३८॥

(सम्बन्धः) विषयः (योग्यतां प्रति योग्यता) सम्बन्धिशब्दं प्रति योग्यताविषय इति समयात् योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः घटपदमत्र योग्यमितत्सम्बन्धीति व्यवहारात्सा ग्राह्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे शक्तिनिर्णयः ।

नञर्थमाह ।

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता ।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत् ॥३९

नञ्समासे अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता सिध्यतीति शेषः । अतएव आरोपितत्वमेव नञ्द्योत्यमित्यभ्युपेयमिति शेषः । अयं भावः असर्व इत्यादावारोपितः सर्व इत्यर्थे सर्वशब्दस्य प्राधान्याबाधात्सर्वनामता सिद्ध्यति । अन्यथा अतिसर्व इत्यत्रेव सा न स्यात् । घटो नास्तीत्यादावभावविषयकबोधे तस्य विशेष्यताया एव दर्शनात् । अस्मद्रीत्या च स आर्थो बोधो मानसः तथा चासर्वस्मै इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्ग इति । अत्र चारोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं संसर्ग इति निष्कर्षः । द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वमभिप्रेत्य ॥ ३९ ॥

घटो नास्ति अब्राह्मण इत्यादावारोपबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह ।

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्य्यताम् ॥४०

तदर्थो नञर्थः । अर्थपदं द्योत्यवाच्यत्वपक्षयोः साधारण्येन कीर्त्तनाय । भाष्यस्येति । तथा च नञ् सूत्रे महाभाष्यम् । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्तं पदार्थो यस्य नपुंसके भावे क्त इति क्तः अभावार्थक इत्यर्थः । यत्तु निवृत्तः पदार्थो यस्मिन्नित्यर्थः साद्दश्यादिना अध्यारोपितब्राह्मण्याः क्षत्रियादयोऽर्थो यस्येत्यर्थ इति कैयटः । तन्न आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरनञ्वाच्यत्वात् । अन्यथा साद्दश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः । यत्तु

तत्साद्दश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इति पठित्वा अब्राह्मणः अपापम् अनश्वः अनुदरा कन्या अपशवो वा अन्येगोऽश्वेभ्यः अधर्म इत्युदाहरन्ति तत्त्वार्थिकार्थमभिप्रेत्येति स्पष्टमन्यत्र। विशेषणमिति प्रतियोगिनीति शेषः । तथा च सर्वपदे सर्वनामसञ्ज्ञा । "अनेकमन्यपदार्थे" "सेव्यतेऽनेकयासन्नतापाङ्गया" इत्यादावेकशब्दार्थप्राधान्यादेकवचननियमः । अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदार्थ प्राधान्यात् तत्पुरुषत्वम् । अत्वं भवसि अनहं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादिव्यवस्था चोपपद्यते अन्यन्या त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोः अन्वयेन युष्मत्सामानाधिकरण्यस्य तिङ्व्सत्त्वात् पुरुषव्यवस्था न स्यात् । अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेत्यन्वयात्सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति भावः। विशेष्यो वेति प्रतियोगिनीति शेषः। अयं

भावः। गौणत्वेऽपि नञ्समासे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीति" ज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञा नानुपपन्ना। असः शिव इत्यत्र सुलोपवारणायानञ् समास इति हि विशेषणम्। न च तत्र तच्छब्दस्य सर्वनामतास्ति गौणत्वात्। अकोरित्यकञ् व्यावृत्त्या सर्वनाम्नोरेव तत्र ग्रहणलाभात् तथा चानञ् समास इति ज्ञापकं सुवचम्। अनेकमन्यपदार्थे इत्यादावेकवचनं विशेष्यानुरोधात्। "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यतोऽनुवर्त्तमानसुब्ग्रहणात् विशेष्यमेकवचनान्तमेव। किञ्च अनेकशब्दात् द्विवचनोपादाने बहूनां, बहुवचनोपादाने द्वयोः बहुव्रीहिर्न सिध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा सेव्यतेऽनेकयेत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात्प्रत्येकं सेवनान्वयबोधनाय चैकवचनं न तूत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तम्। अतएव पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यादिकमपि सूपपादम्। अत्वं भवसीत्यादौ युष्मदस्मद्भिन्ने लक्षणा नञ् द्योतकः तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात्पुरुषव्यवस्था। त्वद्भिन्नाभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः। एवं न त्वं पचसि इत्यत्र त्वदभिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः। घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वभाव इति रीत्या बोधः असमस्त नञः क्रियायामेवान्वयात्। स चाभावोऽत्यन्ताभावत्वान्योन्याभावत्वादिरूपेण शक्यः तत्तद्रूपेण बोधादित्याद्यन्यत्र विस्तरः॥ ४०॥

इति वैयाकरणभूषणसारे नञर्थनिर्णयः।

प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये बीजाभावादिति ध्वनयन् निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते।

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥ ४१ ॥

येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता स्तथा द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः । ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादि प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्राप्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः अनुगच्छतीत्यादौ अनुभावादिप्रत्ययापत्तेश्च । न विशिष्टार्थः गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादि वाचकस्यास्तु लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति । तच्च चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । स्वयं युक्त्यन्तरमाह । उपास्येते इति । अत्र ह्युपासना किम् उपसर्गार्थः विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा । नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्यास्धातोः उपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयः गौरवात् । तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्य्यग्राहकत्वलाभात् इति भावः । दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः ॥ ४१ ॥

तच्चादिष अपि तुल्यमित्याह ।

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः ॥४२॥

(अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उरीक्रियते शिव इत्यादौ अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्

तदर्थवाचकत्वं वाच्यमित्युपसर्गवत् द्योतकत्वममीषामपी-त्यर्थः। यद्यपि कृधातोः सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येषु अर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वत इत्यत्र अपि स्यादिति भावः। अथ उपासनासाक्षात्कारादि-र्निपातोऽर्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इति कोषस्वरसात् तद-नुकूलो व्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफल-व्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेदं भावकमिति चेन्न। नामार्थधा-त्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोः अन्वया-सम्भवात्। अन्यथा तण्डुलः पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डु-लानां धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इतिवत् भूयान् प्र, कीदृशो निरित्यपि स्यात्। अस्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति। साधकान्तरमभिप्रेत्याह। विशेषणेति। शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् शोभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्यापत्तेस्तुल्यसमाधेयत्वादिति भावः। अपि च निपातानां वाचकत्वे प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठ्यादिक भेदेन अन्वयासम्भवः। अन्यथा राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यप्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह आदीति। धवखदिरयोः समुच्चय इतिवत् धवस्य च खदिरस्य च इत्येव स्यात् इति भावः॥ ४२॥

ननु प्रातिपदिकार्थयोः अभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योप-स्थितिः हेतुरिति कार्यकारणभावो निपातातिरिक्तविषय एवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह।

पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदाचन।

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय ॥ ४३ ॥

(सदृशा) सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत् । (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः । (विभागेन) असदृशेन । असमानाधिकरणेनेति यावत् । अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोः अभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषय इति कल्पने मानाभावो गौरवञ्च । अस्माकं निपातानां द्योतकत्वादन्वय एव नास्तीति नायं दोषः अतएव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं तत् प्रतियोगिके लाक्षणिकमिति नैयायिकाः ॥ ४३ ॥

अपि च निपातानां वाचकत्वे काव्यादावन्वयो न स्यादिति साधकान्तरमाह ।

शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिव ।
इत्यादावन्वयो न स्यात्सुपाञ्च श्रवणं ततः ॥४४ ॥

अत्र उस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । अयं च उस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्वे सङ्गच्छते । अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः । तथा हि । उस्रैरिति करणे तृतीया । न च उस्रोऽत्र करणम् इवार्थसदृशस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवशब्दस्य च असत्वार्थकतया तदुत्तरतृतीयाया असम्भवात् । सम्भवे वा श्रवणप्रसङ्गात् । उस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह । सुपां चेति । सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । चकाराद्दुस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयः समुच्चीयते इत्यादावित्यादिपदात् "वागर्थाविव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे" इत्यत्र वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावात् तदुत्तरद्वितीयाया अनन्वयः इवार्थस्य कर्मत्वान्वयबोधासम्भवश्च संगृह्यते । यदि च विशेषणविभक्तिरभेदार्था साधुत्व-

मात्रार्थो वा तदापि इवशब्दस्य वाचकत्वेऽनन्वय एव उक्त-सदृशशराणां समानाधिकरणपदोपस्थाप्यतया भेदेनान्वयायोगात्। बाधादभेदेनापि न सः न ह्युक्ता भिन्नसदृशाभिन्नः शर इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ ४४ ॥

ननु त्वन्मते अब्राह्मण इत्यादौ तत्पुरुषलक्षणाव्याप्त्यापत्तिः पूर्वपदस्यानर्थकत्वेनैवोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् उपसर्गस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिश्च ततो न स्यादित्यत आह।

नञ् समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता।

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥४५॥

नञ् समासादौ या उत्तरपदप्रधानता सा द्योत्यमर्थमादायैव। तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। वस्तुतः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिः। "निपातस्यानर्थकस्येति" वार्त्तिकाद्वा प्रातिपदिकत्वम्। "कृत्तद्धितसमासा"श्च इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण निपातानां संग्रह इति वा बोध्यम्। तस्मात् युक्तं निपातानां द्योतकत्वम्। उक्तञ्च शक्त्यधिकरणवार्त्तिके।

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते।
यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्य्यत इति।
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति।

अत्र उपसर्गपदं निपातोपलक्षणम्। धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यम् ॥ ४५ ॥

ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निपातानां तदर्थवाचकत्वमेव युक्तम् बोधकतारूपशक्तेरबाधात्। किञ्च उक्तरीत्या पचतीत्यादौ धातोरेव कर्तृविशिष्टभावनायां लक्षणास्तु तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं तिङादेः स्यादित्यरुचेः पक्षान्तरमाह ।

निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः ।

युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥४६॥

एवं धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयबोधो न व्युत्पन्न इति निपातातिरिक्तविषयं, समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोः अभेदेनान्वय इत्यपि तद्भिन्ने अगत्या कल्पनीयमिति भावः। न त्विति। नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमित्यर्थः। यत्तु सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेऽर्थवत् सूत्रेणैव तेषां प्रातिपदिकत्वसम्भवात् "निपातस्यानर्थकस्येति" विधिवैयर्थ्यम्। सर्वेषां द्योतकत्वे चानर्थकस्येति व्यर्थम्। तथा च केचिद्द्योतकाः केचिद्वाचका इत्यस्युपेयमिति तन्न एवं हि चादयो द्योतकाः प्रादयो वाचका इति वैपरीत्यावारणात्। सर्वथानर्थकानां पादपूरणमात्रार्थमुपात्तानां संग्रहाय वार्त्तिकारम्भस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात् तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च। परेषामिति बहुवचनं मीमांसकसंग्रहाय। केवलहत्वशब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचको न द्योतकः। किञ्च द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या चकारादेर्द्योतकत्वशक्तिश्च कल्प्येति गौरवं स्यादिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् तदपि न युक्तमिति भावः। तथा हि अन्वयव्यतिरेकौ तात्पर्यग्राहकत्वेनाप्युपयुक्तौ घटादिपदानामेव समुच्चिते लक्षणा तात्पर्यग्राहकः प्रकरणादिवच्चादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वयकल्पनापि। अस्माकं लक्षणाशब्द-

शायां बोधात् तत्कार्य्यकारणभाव आवश्यकः एवं शक्तिग्रह-स्यापीति पक्षद्वयेऽपि कल्पनान्तराभावेन गौरवाभावादुभय-मपि युक्तमित्यभिमतम्। अतएव

स वाचको विशेषाणां सम्भवात् द्योतकोऽपि वेति।

वाक्यपदीयं सङ्गच्छते। दर्शनान्तररीत्या वाचकत्वमेव द्योतकत्वमेव वेति नियमस्तु न युक्त इति ध्वनयन्नाह मतमेव न इति ॥ ४६ ॥

पर्य्यवसितमुपसंहरन्नाह।

निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः।
व्यापकत्वाच्छक्ततायास्तवच्छेदकमिष्यते ॥४७॥

परेषां यन्निपातत्वम् असत्त्वार्थकत्वे सति चादिगणपठि-तत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वोपाधिर्जातिर्वा तदे-वास्माकमपि। परन्तु सामान्यधर्म्मे प्रमाणानां पक्षपाता-च्छक्तता-द्योतकता वा तदवच्छेदेनैव कल्प्येति नैयायिकोक्तं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमयुक्तमित्यर्थः। (व्यापकत्वात्) सामान्य-त्वात्। शक्ततायो इत्युपलक्षणं द्योतकताया वेत्यपि द्रष्ट-व्यम् ॥ ४७ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे निपातानां द्योतकत्वादि-निर्णयः।

भावप्रत्ययार्थमाह।

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम्।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम् ॥४८॥

"कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति वार्त्तिकवचने मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वन्नाह टीकायामिति भर्तृ-

हरिणा महाभाष्यटीकायामित्यर्थः । त्वतलोरिति भाव-प्रत्ययमात्रोपलक्षणम् । अयमर्थः । समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना राजादिसम्बन्धविशिष्टे कल्प्यत इत्युक्तम् । तथा च तदुत्तरभावप्रत्ययः सम्बन्धं वदतीत्यर्थः । एतदपि भेदः संसर्ग उभयं वेत्युक्तेषु भेदपक्षे न सम्भवतीत्यत आह मत-भेदेति पक्षभेदेनेत्यर्थः । एवञ्च राजपुरुषत्वम् औपगवत्वं पक्तृत्वम् इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धः । अपत्यापत्यवत्सम्बन्धः क्रियाकारकभावसम्बन्ध इत्यन्वयबोधः । औपगवादावव्यभि-चरितसम्बन्धे तु अर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः । दामो-दरत्वं कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेण बोधादाह अन्यत्रेति रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यश्चान्येत्यर्थः । रूढ़िरुक्ता । द्वितीयं यथा शुक्लत्वम् अत्र तदस्यास्त्यस्मिन् वेति "मतुपो गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट" इति लुप्तत्वात् तद्धितान्तत्वेऽपि घटः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाद्गुणस्यैव प्रकारत्वेन भानं जायते तृतीये सतो भावः सत्तेति अत्र जातावेव प्रत्यय इति दिक् ॥ ४८ ॥

दण्डीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकता तद्धित-स्येति वदन्त मीमांसकास्तान्त्यं प्रत्याह ।

अत्रार्द्धजरतीयं स्यात् दर्शनान्तरगामिनाम् ।
सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तत्कृणु ॥४९॥

(अत्र) भावप्रत्ययविषये । तथा हि दामोदरत्वं घटत्व-मित्यादौ भावप्रत्ययस्य सम्बन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां दण्डित्वमित्यादिष्वपि तदभिधानं न स्यात् । प्रकृतिजन्य-बोधे प्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो हि तदुत्तरभावप्रत्ययेन अभि-धीयते । अन्यथा घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेर्दण्डित्वमित्यादौ

दण्डादेश्च तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यतापत्तेः। न च त्वन्मते दण्डीत्यादिबोधे सम्बन्धः प्रकारः। यत्तु

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः।

तदा गत्यन्तराभावात्सम्बन्धो वाच्य आश्रित इति॥

तन्न इत्यादेः सम्बन्धवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात्। प्रपञ्चितं चैतदादावेव वैयाकरणभूषणे ननु तवापीदं वैषम्यं कथमित्यत आह सिद्धान्ते त्विति॥ ४९॥

तौ पद्यावाह।

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थे प्रकारताम्।

धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरा अमी॥

जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते॥५०॥

प्रयोगे उपाधिं निमित्तं प्रकृत्यर्थे प्रकारताम् प्रकारतया भासमानं धर्मं वाच्यतया आश्रित्य त्वादयो जायन्ते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्त्वाद्यर्थ इति यावत्। ननु घटत्वमित्यत्र प्रकारत्वात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन घटत्वत्वस्यापि वाच्यता स्यात् इत्यत्रेष्टापत्तिमाह धर्ममात्रमिति न त्वत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः तत्तद्व्यक्तिविशिष्टब्रह्मसत्ताया एव घटत्वघटत्वत्वादिरूपत्वात्।

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रचक्षते।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय॥

इति वाक्यपदीयात्। उक्तञ्च "तस्य भावस्त्वतलाविति" सूत्रे वार्त्तिककारैः "यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति"। (यस्य गुणस्य) विशेषणतया भासमा-

नस्य (भावात्) आश्रयत्वात् (द्रव्ये) विशेष्ये (शब्दनिवेशः) शब्द-प्रवृत्तिः तस्मिन् वाच्ये त्वतलावित्यर्थः। तथा च रूपादि-शब्देभ्यो जातौ, शुक्लाणुदीर्घमहदादिभ्यो गुणे, पाचकादि-शब्देभ्यः क्रियायां, घटादिशब्देभ्यो जातौ, प्रत्ययः रूपादि-शब्दानां जातिप्रकारकबोधजनकत्वात् । पाचकादिशब्दानां क्रियाप्रकारकबोधजनकत्वे तस्यां प्रत्ययः। संसर्गप्रकारक-बोधजनकत्वमिति मते च संसर्गे इति व्यवस्था सूपपादेति भावः। तत्र जातिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यतावच्छेदिकाः। तथा च घटत्वमित्यत्र घटवृत्तिरसाधारणोधर्म इत्यादि द्रष्ट-व्यम्। पचान्तरमाह यद्वेति "यद्वा सर्वे भावाः स्वेन अर्थेन भवन्ति स तेषां भावः" इति वार्त्तिकोक्तो यद्वा शब्दस्तत्सूचन-प्रयोजनकोऽपि (भवन्ति) वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते इति भावाः शब्दाः (स्वेन रूपेण अर्थेन) (भवन्ति) प्रवर्त्तन्ते अतः (स तेषां भावः) प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अयं भावः। अर्थवच्छब्दो-ऽपि द्रव्ये प्रकारः हरिहरनलेक्ष्वाकुयुधिष्ठिरवशिष्ठादिशब्देभ्य-स्तत् तत् वाच्यः कश्चिदासीदितिशब्दप्रकारकबोधस्य सर्वसिद्ध-त्वात्। अन्यथा वनौषधिवर्गादेर्नागरिकान् प्रत्यबोधकत्वा-पत्तेः। एवमेव अप्रसिद्धार्थकपदेषु अनुभवः सर्वसिद्धः न तु घटा-दिपदेषु इव तत्तज्जात्यादिरूपेण। तथा च उभयमवच्छेदकम्। यस्य तथा शक्तिग्रहस्तस्य जात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः। पद-प्रकारकः शक्तिग्रहस्तु विशिष्य नापेक्षितः किन्तु इदं पदं क्वचित् वृत्त साधुपदत्वादित्यादिरूप एव अपेक्ष्यते इति विशिष्याग्टहीत-शक्तिकेभ्यस्तथैव बोधः। तथा च शब्दोऽपि त्वप्रत्ययार्थ इति प्रपञ्चितं भूषणे ॥५०॥

इति वैयाकरणभूषणसारे त्वादिभावप्रत्ययार्थविचारः।

साऽस्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः। ऐन्द्रं वैश्वदेवौ इत्यादौ इन्द्रादेर्देवतात्वोपस्थापकान्तराभावात् तेन रूपेण उपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। अतएव

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः।
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति।
केवलाद्देवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन्।
नान्ययुक्तोऽग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः।

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह।

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्।
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः।
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा॥ ५१॥

(एकदेशे) देवतारूपे। तत्र विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति। ननु देवतायाः प्रत्ययार्थैकदेशत्वान्न प्रकृत्यर्थस्य तत्र अभेदेनाप्यन्वय इत्याशयेनाह देवतायामिति। तथा च पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः॥ ५१॥

ननु अग्न्यादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या। न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते प्रकृतेर्लक्षणयैव तथा उपस्थितिसम्भवात्। उपसर्गाणां द्योतकत्वनये प्रजपतीत्यत्र प्रकृष्टजपवदित्यभिप्रेत्याह।

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृतेऽस्त्वस्तु लक्षणा।
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः॥५२॥

न चैन्द्रं दधीत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराल्लाभात् कुतः पुनः प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम् पदान्तराश्रवणेऽपि तत्प्रतीतेः ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च। अन्यथाख्यात-

स्यापि कर्तृकर्मवाचित्वं न स्यात्। मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य देवतात्वमेवार्थोऽस्तु। द्रव्यं पदान्तराल्लभ्यत एवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यत्वं मास्त्विति कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक्। देवतायां देवतात्वरूपेण निरूढ़ेति अनुपपत्तिज्ञानापूर्वकत्वमनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः॥ ५१ ॥

अनयैव रीत्यान्यत्राप्यवधेयमित्याह।

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता।
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते ॥ ५२ ॥

"तदस्यां प्रहरणमिति क्रीड़ायां ण" इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीड़ा प्रहरणक्रीड़े क्रीडामात्रं वार्थः। आदिना "सोऽस्य निवासः" "सास्मिन् पौर्णमासीति" "तदस्यास्त्यस्मिन् इति मतुप्" इत्यादिकं संगृह्यते। वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेः "समर्थः पदविधि"रिति सूत्राल्लाभादुक्तो विचारः शास्त्रान्तरैः सह तद्रीत्यैवोक्तः आरोपितप्रकृतिप्रत्ययार्थमादाय वा। वस्तुतो विशिष्टशक्त्यैवार्थोपस्थितिरित्याह वस्तुत इति॥ ५२ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः।

वृत्तिप्रसङ्गात् तत्राभेदैकत्वसंख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं दृष्टान्तेनोपपादयति।

अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितिः।
कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते॥५४॥

संख्याविशेषाणामविभागेन सत्त्वम् अभेदैकत्वसंख्या। उक्तञ्च वाक्यपदीये।

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।

अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति। परि-त्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत्। उक्तञ्च

भेदानां वा परित्यागात्संख्यात्मा स तथाविधः।
व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते।
अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान्।
प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यत इति।

अस्याः वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः। इति मतस्थितिर्वैयाकरणानाम्। अयं भावः। राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इतिजिज्ञासा जायते। विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादावश्यकी अतस्तस्यां शक्तिरिति। तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिञ्जलेति। बहुत्वगणनायां त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य, सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः। वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा। तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात् तत्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम्॥ ५४॥

इति वैयाकरणभूषणसारे अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम्।

संख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरू-पयति।

लक्ष्यानुरोधात्संख्यायास्तन्त्रातन्त्रे मते यतः।
पश्वेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम्॥ ५५॥

ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमितिवक्ता-स्माकमुद्देश्यविशेषणाविवक्षानियमः धातोरित्येकत्वस्य विव-क्षितत्वात्।

उत्पद्येन समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि।
तदा सर्वविशिष्येत इन्द्रोत्पन्नमुवर्थवदिति।

शब्दान्तराधिकरणे भट्टपादैरभिधानाच्च। "आर्द्धधातुकस्येड्वलादे"रित्यत्रानुवाद्यार्द्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वाच्च। एवं पशुना यजेत इतिवत् विधेयविशेषणं विवक्षितम्, तत्रापि न "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" इत्यत्र नकारद्वयविधानानापत्तेः। तथा च भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात्।" "आङ् ग" इत्यत्रैकत्वविवक्षयैवोपपत्तौ एकः पूर्वपरयोरित्येकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः। शब्दार्थस्तु संख्याया लक्ष्यानुरोधात् तन्त्रातन्त्रे यतोमत अतः पश्वेकत्वाधिकरणोक्तहेतूनामाश्रयणं नास्मत्सिद्धान्तसिद्धमिति। आदिना ग्रहैकत्वसंग्रहः॥ ५५॥

ननु विधेयविशेषणविवक्षा आवश्यकी। अन्यथा अनन्तनकाराद्यापत्तेः। एकः पूर्वपरयोरित्यत्रैकग्रहणाच्च स्थानिभेदादिवारणायेत्यभिप्रेत्याह।

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि।
ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम्॥ ५६॥

(भेदकम्) विशेषणम् (तन्त्रम्) विवक्षितम् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्तु तथाप्यन्यतः अनुवाद्यस्य नियमो न हि क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः। ग्रहैकत्वादौ यो हेतुः वाक्यभेदादिस्तस्य अनाश्रयणमनाकरम्। एकत्वविशिष्टं धातुं वलादित्वविशिष्टमार्द्धधातुकञ्चोद्दिश्य प्रत्ययेड़ागमादिविधिसम्भवादिति भावः॥ ५६॥

नन्वेवं भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यादित्यत आह

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः।

च्युतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु ॥५७॥

चकारसूचितं "निष्ठातस्य नः, पूर्वस्य दकारस्य च न इति" वाक्यभेदमादाय नकारद्वयलाभ इत्यर्थः॥ ५७॥

इति वैयाकरणभूषणसारे संख्याविवक्षानिर्णयः।

क्त्वाप्रत्ययादेरर्थं निरूपयति।

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः।
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः॥५८॥

तुमादयः तुमुन्नादयः (प्रकृत्यर्थे) भावे। आदिना क्त्वादेः संग्रहः। भावे इत्यत्र मानमाह अव्ययकृत इति। "अव्ययकृतोभावे" इति वार्त्तिकादित्यर्थः। ननु "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यादिसूत्राणां का गतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति। अयं भावः भोक्तुं पचति भुक्त्वा व्रजतीत्यादावेकवाक्यता सर्वसिद्धा भोजनपाकक्रिययोः विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणानुपपन्ना अन्यथा भुङ्क्ते व्रजतीत्यादावप्येकवाक्यतापत्तेः। तथा च तयोः विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसर्गो जन्यत्वं सामानाधिकरण्यं, पूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वञ्च इत्यादि अनेकविधः। तथा च भोक्तुं पचति भुक्त्वा तृप्तः इत्यादौ भोजनजनिका पाकक्रिया, भोजनजन्या तृप्तिरिति बोधः। अतएव जलपानानन्तर्यस्य तृप्तौ सत्त्वेऽपि पीत्वा तृप्त इति न प्रयोगः। सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थात्समानकर्तृकत्वमपि लभ्यम्। भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यञ्च संसर्ग इति भोजनसमानाधिकरणा तदुत्तरकालिकी व्रजनक्रियेति बोधः। अधीत्य तिष्ठति, मुखं व्यादाय स्वपितीत्या-

श्चाध्ययनव्यादानयोरभावकाले चप्रयोगात् यदा यदा अस्य स्थितिः स्वापश्च तदा तदा अध्ययनं मुखव्यादानञ्चेति कालविशेषावच्छिन्नव्याप्यत्वबोधाद्व्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यञ्च संसर्गः । एवञ्चान्यलभ्यत्वान्न सूत्रात् तेषां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमव्ययकृतो भावे इति । एवञ्च प्रकृत्यर्थक्रिययोः संसर्गे तात्पर्य्यग्राहकत्वरूपं द्योतकत्वं क्त्वादीनाम् । अतएव "समानकर्तृकयोरिति"सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वात् नेति भाष्यप्रतीकमादाय पौर्व्वापर्य्यकाले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषये इति भाव इति कैयटः । यत्तु समानकर्तृकयोरिति सूत्रात्समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यम् अन्यथौदनं पक्त्वाहं भोक्ष्ये इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसङ्गः । न च आख्यातेन कर्त्तुरभिधानान्नेति वाच्यम् भोजनक्रियाकर्त्तुरभिधानेऽपि पाकक्रियाकर्त्तुस्तदभावात् अनभिहिते भवतीति पर्य्युदासाश्रयणात् । अतएव प्रासादे आस्ते इत्यत्र प्रसादनक्रियाधिकरणस्य अभिधानेऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । तस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य कर्तृवाचित्वमावश्यकमिति तन्न सूत्रात् तस्य वाच्यत्वालाभात् । समानकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव तदर्थात् अन्यथा समानकर्त्तरीत्येव सूत्रन्यासः स्यात् । तृतीयापादनन्तु आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूतायाः कर्त्तुरभिधानात् प्रधानानुरोधेन गुणे कार्य्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति । उक्तञ्च वाक्यपदीये ॥

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ।
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यथा गुणे तथा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते इति ।

किञ्च अन्यथा कर्मणोऽपि क्त्वार्थतापत्तिः पक्त्वोदनो मया

भुज्यत इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ५८ ॥

इति वैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः ।

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह ।

वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ।
साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत् स्मृताः॥ ५९॥

यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम्, एतदेव ध्वनयति अतिनिष्कर्ष इति । (मतस्थितिः) वैयाकरणानां महाभाष्यकारादीनाम् । तत्र क्रमेण सर्वान् तान् निरूपयन् वर्णस्फोटं प्रथममाह साधुशब्दे इति । साधुशब्दान्तर्गता वाचका न वेति विप्रतिपत्तिः । विधिकोटिरन्येषां, नेति वैयाकरणानां साधुशब्दे पचति राम इत्यादिप्रयुज्यमानेऽन्तर्गतास्तिब्विसर्गादय एव (बोधकाः) वाचकाः तेषामेव शक्तत्वस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् । न तु तैः स्मृताः लादयः स्वादयश्चेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ये तु प्रयोगान्तर्गतास्तिब्विसर्गादयो न वाचकाः तेषां बहुत्वेन शक्त्यानन्त्यापत्तेः एधाञ्चक्रे अक्षेत्यादावादेशलुगादेरभावरूपस्य बोधकत्वासम्भवाच्च । किन्तु तैः स्मृता लकाराः स्वादयश्च वाचकाः लत्वस्य जातिरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात् अव्यभिचाराच्च आदेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् "लः कर्मणि" त्याद्यनुशासनानुगुण्याच्च । न ह्यादे-

शेषु अर्थवत्ताबोधकमनुशासनमुपलभामहे इत्याहुः। तान् स्वसाधकयुक्तिभिर्निराचष्टे।

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा ।
किञ्चाख्यातेन शवाद्यैर्लडेव स्मार्य्यते यदि ।
कथं कर्त्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद्विभाग्य ॥ ६० ॥

व्यवस्थानुरोधात्प्रयोगान्तर्गता एव वाचका न तु तैः स्मृता इत्यर्थः। तथा हि पचतीत्यादौ लकारमविदुषां बोधान्न तस्य वाचकत्वम्। न च तेषां तिङ्क्षु शक्तिभ्रमाद्बोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाभावात् आदेशिनामपि तत्तद्वैयाकरणैः स्वेच्छया भिन्नानामभ्युपगमात् कः शक्तः को नेति व्यवस्थानापत्तेश्च। सर्वेषां शक्तत्वे गौरवं व्यभिचारश्चास्त्येव। आदेशानां प्रयोगान्तर्गततया नियतत्वाद् युक्तं तेषां शक्तत्वम्। तथाचादेशिस्मरणकल्पना नेति लाघवम्। साधकान्तरमाह व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकेषु मुख्यः। स च श्रूयमाणः तिङादिषु एवेति त एव वाचका इत्यर्थः। किञ्च तद्धेतुन्यायत इति। लकारस्य बोधकत्वे, सु०ल इत्यतोऽपि बोधः स्यात्। तादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत्तर्हि आवश्यकत्वादस्तु तादृशसमभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः। अन्यथा लकारस्य वाचकत्व समभिव्याहारस्य कारणत्वञ्चेत्युभयं कल्प्यमिति गौरवं स्यात्। तथा च तादृशसमभिव्याहारः समभिव्याहृता वर्णा वेत्यत्र विनिगमकाभावात्प्रयोगान्तर्गता वर्णा वाचका इति सिध्यतीति भावः। सति च लकारस्यैव वाचकत्वे शानचिङोः कर्तृभावनावाचकत्वव्यवस्था त्वत्सिद्धा न स्यादित्याह किञ्चेति आदेशानां वाचकत्वे तिङ्त्वेन भावनायां, शानजादिना कर्त्तरि शक्तिरित्युपपद्यते विभाग इति

भावः। न च शानजादौ कृतिर्लकारार्थः आश्रयः शानजर्थं इत्यस्तु "कर्त्तरि कृत्" इत्यनुशासनादिति शङ्क्यम् स्वान्यर्थेन निराकाङ्क्षतया शानजादौ कर्त्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा घञादावपि प्रवर्त्तेत ॥ ६० ॥

देवदत्तः पचमान इत्यादिसामानाधिकरण्यानुरोधाच्छा-नचः कर्त्ता वाच्यः स्यादित्याशङ्क्याह।

तरबाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा।
नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात्तुल्योऽवधार्य्यताम्॥६१

पचतितरां मैत्रः पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिषु नामार्थत्वाभे-दान्वययोः सत्त्व एवेति कर्त्तृवाचकता स्यादिति भावः। न च पचतिकल्पमित्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् कर्त्तरि लक्षणा, पचमान इत्यत्राप्यापत्तेरिति। लः कर्मणीत्यनुशा-सनञ्च लाघवाय कल्पिते लकारे कर्त्रादिवाचित्वं कल्पितमा-दायेत्युक्तम् ॥ ६१ ॥

इति वर्णस्फोटनिरूपणम्।

अथादेशा वाचकाश्चेत्पदस्फोटस्ततः स्फुटः।

एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवे-त्याह अथेत्यादि। (आदेशाः) तिब्विसर्गादयः। अयं भावः। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे सिद्धे तादृशवर्णस-मभिव्याहाररूपपदस्य वाचकता सिध्यति प्रतिवर्णमर्थ स्मरण-स्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकवर्णानामर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वा-पत्तौ "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यादिभिर्घ नं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तेश्च। एतच्च, चरमवर्ण एव वाचकत्वशक्तिः

शक्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वे मानाभावात् पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारास्चरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न तन्मात्रोच्चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरस्य दूषणायोक्तम्। रामोऽस्तीति वक्तव्ये रा इत्यनन्तरं घटिकोत्तरमकारोच्चारणेऽर्थबोधापत्त्या तादृशानुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक्॥ ६१॥

सुप्तिङन्तं पदमिति परिभाषिकपदस्य वाचकत्वस्त्वेककर्तृणां मतमाह।

घटेनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता।
वस्नसादाविवेहापि सम्भ्रमो हि दृश्यते॥६२॥

घटेनेत्यादौ घटे इति प्रकृतिर्नेति प्रत्ययः घट इति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति विभागस्य "सर्वे सर्वपदादेशा इति" स्वीकारे विशिष्य प्रकृतिप्रत्यययोर्ज्ञाना सम्भवान्न वाचकत्वमित्यर्थः। वैयाकरणैर्विभागः सुज्ञेय इत्यतो दृष्टान्तव्याजेनाह वस्नसादाविति। "बहुवचनस्य वस्नसाविति" समुदायस्यादेशविधानान्नात्र तद्विभागः सम्भवतीत्यर्थः॥ ६२॥

सुप्तिङन्तचयरूपवाक्यस्यापि तदाह।

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु॥६३॥
अर्थे विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत्समं पदे॥
लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत् तथा॥६४॥

हरेऽव विष्णोऽवेत्यादौ पदयोः "एङः पदान्तादती"त्येकादेशे सति न तद्विभावः सुज्ञानः। तथा च प्रत्येकपदाज्ञानेऽपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाब्दबोधात्समुदायेऽप्यावश्यिका शक्तिः एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्याज्ञायमानेष्वपि समुदाय-

व्युत्पत्त्या बोधात्तत्साध्यारवच्छिन्नैव शक्तिरिति भावः। वस्तुतः पदैः पदार्थबोधसहकारेण वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदेष्विव वाक्यार्थशक्तिर्वाक्येऽभ्युपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटौ व्यवस्थितौ। अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पत्तिरहितस्यापि बोधप्रसङ्गः। घटमानयेत्यत्रेव पदार्थानामुपस्थितौ, सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च। तत्रैव घटकर्मकमानयनमिति बोधे घटार्थकप्रातिपदिकोत्तर-कर्मत्ववाचकाऽमन्तस्ततो धातोस्तत आख्यातस्य समभि-व्याहारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवतो बोधात्तज्-ज्ञानमपि हेतुरिति चेत्तर्हि सिद्धो वाक्यस्फोटः। घटादि-पदार्थबोधे बोधकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदसमभिव्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोध-कतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनात् अर्थोपस्थापक-ज्ञानविषयशब्दवृत्तिज्ञानकारणत्वस्यैव शक्तित्वात्। युक्तं चैतत् विषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधमात्रे वृत्तिज्ञानस्य लाघ-वेन हेतुत्वसिद्धेः। विवेचितश्चैतद्भूषणे। ननु वाक्यार्थस्य अपूर्वत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्याह अयं इति वाक्य-स्येति शेषः। वाक्यस्य वाक्यार्थे विशिष्य शक्तिग्रहणञ्चेत्तर्हि पदेऽपि समम्। पदे एवान्वयांशे शक्तिरिति पक्षेऽपि तद्ग्रहा-सम्भवस्तुल्य इत्यर्थः। यदि च पदशक्तिः पदार्थांशे ज्ञाता अन्व-यांशे अज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवादः तदा ममापि वाक्य-शक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत इति वादाभ्युपगमस्तुल्य इति भावः। ननु वृद्धव्यवहारं पश्यता मनसा पदार्थवद्वाक्यार्थेऽपि तद्ग्रह इति चेत्तुल्यमित्याह लक्षणादिति। लक्ष्यते तर्क्यतेऽनेनेति लक्षणं मनस्तस्मात्, अपिपदं पदोत्तरं बोध्यम्। पदेऽपि लक्षणात्तद्ग्रहश्चेत्तर्ह्यस्तु वाक्येऽपीति शेषः। वस्तुतस्तु समु-

दितार्थे विशिष्टवाक्यस्यैव प्रथमं तद्ग्रहः। आवापोद्वापाभ्यां परं प्रत्येकं तद्ग्रह इति बोध्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इयमेव मीमांसकानां वेदान्त्येकदेशिनां मतिरित्याह।

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः।
भाट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ॥६५॥

भाट्टा इति तदनुयायिनां वाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणम्। स्पष्टमन्यत्। ननूक्तपक्षद्वयमनुपपन्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वाऽक्रमवेण वर्णसमूहरूपपदज्ञानासम्भवात्। तथा च सुतरां तत्समूहरूपवाक्यज्ञानासम्भव इति चेन्न उत्तरवर्णप्रत्यक्षसमये अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेनोपस्थितपूर्वपूर्ववर्णवत्त्वं तथा तदुत्तरप्रत्यक्षकाले ऽपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वं तस्मिन् सुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितपदत्वस्येव वाक्यत्वस्य सुग्रहत्वात् ॥ ६५ ॥

इदानीमखण्डपक्षमाह।

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥६६॥

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः नातो वर्णसमूहः पदमिति भावः। दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णेष्विति। एकारौकारऋकारादिवर्णेषु अवयवाः प्रतीयमाना अपि तथा नेत्यर्थः। क्वचित् इवेत्येव पाठः। एवं वाक्येऽप्याह, वाक्यादिति, पदानामपि वाक्याद्विवेको भेदो नास्तीत्यर्थः। अयं भावः। वाक्यं पदं चाखण्डमेव न तु वर्णसमूहः, अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात्। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्णजनकताया व्यञ्जकताया वावच्छेदकं वैजात्यमादायैव

ककारो गकार इत्यादिप्रतीति वैलक्षण्यसम्भवात्। स्पष्टं हि भामत्यां "तारत्वादि,वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यत" इत्युक्तं देवताधिकरणे। नचैवं वायुसंयोग एव वाचकोऽपि किं न? स्यादिति वाच्यम् प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। तथा च वाचकत्वानुपपत्त्या तदेवेदं पदं तदेवेदं वाक्यं सोऽयं गकार इति प्रतीत्या च स्फोटोऽखण्डः सिध्यति। एतेन गौरित्यादौ गकारौकारविसर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवात् श्रूयमाणवर्णानामेव वाचकत्वमस्तीत्यपास्तम् तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात्। यत्तु वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे प्रत्येकादर्थबोधापत्तिः। समुदायस्य तु क्रमवतामाशुतरोत्पन्नानां तथैवाभिव्यक्तानां वा ज्ञानमसम्भाव्यमेव। पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकारिणैकदा समूहालम्बनरूपसकलज्ञानसम्भवस्तु सरोरसः जराराजनदोदीनादिसाधारण इत्यति प्रसङ्ग इति स्फोट एव अखण्डो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचक इति कैयटः। तत्तुच्छम् पदज्ञानसम्भवस्य उपपादितत्वात्। वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं, समुदितानां वेत्यादिविकल्पग्रासाच्च। ननु त्वन्मतेऽप्येष दोषः तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वं, समुदितानां वेति विकल्पस्य सद्भावादिति चेत्, उच्यते प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः परन्तु केचित् गत्वेन केचिदौत्वेन केचिद्विसर्गत्वेनेत्यनेकैः प्रकारैः। अतएव वर्णानां तद्व्यतिरेकास्फौकारोऽप्युपपद्यते। एवञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते, एतादृशपदज्ञानकारणताया अविवादात् परं तु अव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरणक्षणोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अतएव घज्ञानानन्तरटज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यवहारः।

एवञ्च न कश्चिद्दोषः। एतेन पर्य्यायस्थलेषु एक एव स्फोटो-नाना वा। नाद्यः घटपदे एव गृहीतशक्तिकस्य कलशादेर्बोध-प्रसङ्गात्। न च तत्पर्य्यायाभिव्यक्ते शक्तिग्रहस्तत्पर्य्याय-श्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम् एवं सति प्रतिपर्य्यायं शक्तिग्र-हावश्यम्भावेन तत्तत्पर्य्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया उचितत्वात्। तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवात्। अन्यथा तत्प-र्य्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वे गौरवात्। न द्वितीयः अनन्तपदानां तेषां शक्तिश्चापेक्ष्य क्लृप्तवर्णेषु एव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वादिति परिमलोक्तमपास्तम्। पर्य्यायेषु अनेकशक्ति-स्वीकारस्य सर्वसिद्धत्वात् तदवच्छेदकानुपूर्व्याः प्रागुपपादना-दिति दिक्। शब्दकौस्तुभे तु वर्णमालायां पदमिति प्रती-तेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः अन्यथा कपालातिरिक्तघटाद्यसि-द्धिप्रसङ्गश्चेति प्रतिपादितम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः पदस्याखण्डत्वात्। शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते।

पञ्चकोषादिवत्तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था, उपाया अव्यवस्थिताः ॥६७॥

उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यन्तेनान्वयः। अयं भावः यथा भृगुवल्ल्यां, "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्, स उवाच अन्नमिति" तस्योत्पत्त्यादिकं बुद्ध्वा पृष्टे प्राणमनोविज्ञानान-न्दात्मकपञ्चकोषोत्तरं "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति" ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितं तत्र कोषपञ्चकव्युत्पादनं शुद्धब्रह्मबोधनाय। यथा वा आनन्दवल्ल्यामपञ्चकोषव्युत्पादनं वास्तवशुद्धब्रह्मबोध-नाय। एवं प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनं वास्तवस्फोटव्युत्पा-

दनायैवेति। ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपाय इत्यत आह उपाया इति। उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात्। तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैजात्यं कल्प्यते मन्त्रजन्यमिवार्थस्मरणे, वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने, तस्य च ज्ञानस्य यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धाविव शरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्परया वा स्वर्गमोक्षादिहेतुत्वञ्च। तदुक्तं वाक्यपदीये।

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणामजिह्मा राजपद्धतिः।
अत्रातीतविपर्यासः केवलमनुपश्यतीति॥

न च अलीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फोटबोधः तस्या अलीकत्वासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। एवं रेखागवयन्याय आदिना गृह्यते॥ ६७॥

ननु स्फोटस्य वर्णजातीनाञ्च नित्यतया ककार उत्पन्न इति न स्यात्। वायुसंयोगगनिष्ठजातेः स्फोटे भाने कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तेश्चेत्यत आह।

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि।
स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते॥६७॥

स्वीकारस्थलमाह स्वरदैर्घ्याद्यपीति। आदिनोत्पत्तिविनाशसंग्रहः। उदात्तत्वादि न वर्णनिष्ठम् तस्यैकत्वात् नित्यत्वाच्च तस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात्। न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः व्यक्त्यंशाभेदस्यापि भासमानस्य विना बाधकं त्यागायोगात्। न चोत्पत्तिप्रती-

तिर्बाधिका प्रागसत्त्वे सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्वर्णेषु अनुभवविरुद्धत्वात्। अतएव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययो न तूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च। उच्चरितत्वञ्च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम्। किञ्च व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परया वर्णनिष्ठत्वविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न सातिरिक्तवर्णसाधिका। परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वम्। साक्षात्सम्बन्धांशे भ्रम इति अवशिष्यते। तदपि सोऽयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववत्तुल्यम्। परन्तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पना नेति लाघवमतिरिच्यते। न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदुत्पादकशङ्खाद्यभावेन तदसम्भवश्चेति वाच्यं ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्स्थानस्य जिह्वाया ईषदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेश्च दर्शनाज्जिह्वाभिघातजवायुकण्ठसंयोगादेर्ध्वनिजनकत्वकल्पनात् तस्य च वर्णोत्पत्तिस्थलेऽपि सत्त्वात्तवैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पना निष्प्रामाणिकी स्यादिति गौरवं विपरीतम्। एवं परस्परविरोधादुदात्तत्वानुदात्तत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकमपि न वर्णनिष्ठं युक्तमिति तेषामभिप्रायः। एवञ्च उत्पत्त्यादिप्रतीतीनां तत्प्रमात्वस्य च निर्वाहः परेषामपि समान इति प्रतिवन्द्येवोत्तरमिति भावः॥ ६७॥

इत्थं पञ्चव्यक्तिस्फोटाः। जातिस्फोटमाह।

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमोच्यताम्।
औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्॥ ६८॥

अयं भावः। वर्णास्तावदावश्यकाः उक्तरीत्या च सोऽयं गकार इतिवद् योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार इत्यनापत्तेश्च। किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा। आद्ये तदेव गकारोऽस्तु

वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात्। तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव गौरवम्। अन्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः। वायुसंयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वासम्भवात् अस्तु वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेद्रमंवदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन। तस्मात्सन्त्येव वर्णाः। परन्तु न वाचकाः गौरवात्। आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वाच्च। इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या हर्य्युपस्थितित्वावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तदवच्छेदकतया च जातिविशेषस्यावश्यकल्प्यत्वात्। न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशिष्टमृदा आकारादिभिश्चान्यथासिद्ध्यापत्तेः। तस्मात्सा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति। ननु सरो रस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादित्यत आह औपाधिको वेति। वा त्वर्थे उपाधिरानुपूर्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति न अतिप्रसङ्ग इति भावः। उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति ॥ ६८ ॥

ननु जातेः प्रत्येकं वर्णेषु अपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत आह।

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता।
कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥६९॥

अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत्। एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात् सर्वार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम्। अयं भावः यद्यपि वर्णस्फोट-

पक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदवाक्यपक्षयोर्न, तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वादिति केचिद्वर्णयोध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे "बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत" इति ॥ ६९ ॥

ननु का सा जातिस्तत्राह ।

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयो मताः ॥७०॥

(प्रतिभावम्) प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन "असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थ इति" । "ब्रह्मतत्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति" च । कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्वादनित्यत्वम्, आत्मैवेदं सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् ? अविद्या आविद्यिको धर्मविशेषो वेति पक्षान्तरमादाय इति द्रष्टव्यम् ॥ ७० ॥

तमेव सत्यांशं स्पष्टयति ।

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।
ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः ॥ ७१ ॥

अयं भावः "नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुतिसिद्धा द्वयी सृष्टिः तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्वम् । प्रक्रियांशस्त्वविद्याविजृम्भणमात्रम् । उक्तञ्च वाक्यपदीये ।

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।

समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतमिति।

ब्रह्मैवेत्यनेन "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः" "तमेव भान्त-मनुभाति सर्वं" "तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुतिसिद्धं स्वपरप्रकाशत्वं सूचयति। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकस्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयति। निर्विघ्नप्रचयायान्ते मङ्गलं स्तुतिरूपमाह। पूर्णात्मने इत्यादिना॥ ७१॥

अशेषफलदातारमपि सर्वेश्वरं गुरुम्।

श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणम्॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणरङ्गोजिभ-ट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादः।

समाप्तोऽयं ग्रन्थश्च।

वैयाकरणसिद्धान्तो वङ्गे भङ्गमुपेयिवान्।

ग्रन्थोऽयं मुद्रितो भूयः श्रीतारानाथशर्मणा।
